

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Філософський факультет**

Ярослав Гнатюк, Ігор Гоян

**ФІЛОСОФІЯ.
ВСТУП ДО ТЕОРІЇ**

Івано-Франківськ
«Симфонія форте»
2017

УДК 1:378:115(07)

ББК 87-я 73

Г 56

*Рекомендовано до друку Вченою радою
філософського факультету ДВНЗ «Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника».
Протокол № 8 від 30.03. 2017 р.*

Рецензенти:

Аляєв Г. Є., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка;

Марчук М. Г., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гнатюк Я. С.

Г 56 Філософія. Вступ до теорії: навч. посіб. / Ярослав Гнатюк, Ігор Гоян. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. – 140 с.
ISBN 978-966-284-111-4

У навчальному посібнику філософія подана як система філософських дисциплін, в якій головне місце відведено онтології, метафізиці, феноменології, діалектиці, гносеології, епістемології та філософії науки. З усіх філософських дисциплін у навчальному посібнику розглядаються насамперед ті, що складають інваріантну частину філософії як навчальної дисципліни, знайомство з якою необхідно фахівцю будь-якого профілю.

Для студентів, аспірантів, докторантів, викладачів філософських дисциплін, тих, хто удосконалює власну світоглядну культуру та культуру мислення.

УДК 1:378:115(07)

ББК 87-я 73

ISBN 978-966-284-111-4

© Гнатюк Я. С., Гоян І. М., 2017

ЗМІСТ

Тема 1.

Філософія із перспективи метафілософії.....	7
1. Визначення, походження і способи буття філософії	8
2. Дисциплінарна будова та основні функції філософії	9
3. Мова філософії і філософська логіка	10
4. Філософські позиції та стратегії	12
5. Філософія як основа світогляду	14
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>15</i>
Глосарій	15
Тести.....	17
Запитання.....	19
Завдання.....	20
Теми доповідей	21

Тема 2.

Онтологія, метафізика, феноменологія	22
1. Онтологія як усіологія.....	23
2. Метафізика і метафізична логіка	25
3. Феноменологія замість метафізики	30
4. Феноменологія допредикативного досвіду і феноменологічна логіка	32
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>34</i>
Глосарій	34
Тести.....	37
Запитання.....	38
Завдання.....	39
Теми доповідей	40

Тема 3.

Діалектика	41
1. Поняття, предмет і структура діалектики	41
2. Емпірична і теоретична діалектика. Діалектична філософія та діалектична логіка	43
3. Категорії сфери буття та закон взаємного переходу кількісних і якісних змін	47
4. Категорії сфери сутності та закон взаємодії і єдності протилежностей	48

5. Категорії сфери поняття та закон заперечення заперечення	49
6. Модифікації та альтернативи діалектики	51
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>52</i>
Глосарій	52
Тести.....	55
Запитання.....	56
Завдання	58
Теми доповідей	59

Тема 4.

Гносеологія, епістемологія, філософія науки	60
1. Поняття і предмет гносеології, епістемології та філософії науки ...	61
2. Пізнання, його складові, рівні, форми та можливості.....	62
3. Знання як передумова і результат пізнання.....	64
4. Наукове пізнання та його основні форми	65
5. Наукове знання, його рівні та методи	66
6. Проблема істини у науковому пізнанні, її концепції та критерії науковості.....	69
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>70</i>
Глосарій	70
Тести.....	74
Запитання.....	75
Завдання	76
Теми доповідей	77

Тема 5.

Філософська антропологія та аксіологія	79
1. Поняття і предмет філософської антропології	79
2. Категоріальні визначення людської реальності та перспективи людського	80
3. Антропний принцип і версії антропогенезу	82
4. Поняття і предмет аксіології. Універсум цінностей та антицінності	83
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>84</i>
Глосарій	84
Тести.....	86
Запитання.....	87
Завдання	88
Теми доповідей	90

Тема 6.

Соціальна філософія і філософія історії	91
1. Поняття, предмет і складові соціальної філософії.....	92
2. Суспільство, людина і природа.....	93
3. Суспільство як система, його структури та типи.....	94
4. Поняття і предмет філософії історії.....	96
5. Циклічні та лінійні моделі інтерпретації історії	97
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>99</i>
Глосарій	99
Тести.....	102
Запитання.....	103
Завдання	105
Теми доповідей	106

Тема 7.

Філософія права.....	107
1. Поняття і предмет філософії права.....	107
2. Філософія права у системі наук	109
3. Методологія філософії права.....	110
4. Правова онтологія.....	113
5. Правова антропологія.....	115
6. Правова аксіологія.....	118
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>119</i>
Глосарій	119
Тести.....	121
Запитання.....	122
Завдання	123
Теми доповідей	124

Тема 8.

Етика та естетика.....	125
1. Поняття і предмет етики	126
2. Онтологія моралі.....	127
3. Гносеологія моралі	128
4. Поняття і предмет естетики.....	129
5. Онтологія естетичної свідомості	130
6. Аксіологія естетичних категорій	131
<i>Дидактичні матеріали до теми</i>	<i>131</i>
Глосарій	131

Тести.....	134
Запитання.....	135
Завдання.....	136
Теми доповідей	137
Додаткова література до курсу.....	138

Тема 1.

Філософія із перспективи метафілософії

План лекції

- 1. Визначення, походження і способи буття філософії.**
- 2. Дисциплінарна будова та основні функції філософії.**
- 3. Мова філософії і філософська логіка.**
- 4. Філософські позиції та стратегії.**
- 5. Філософія як основа світогляду.**

Рекомендована література:

1. Андрущенко В. П. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинка. – К.: Каравела, 2009.
2. Брутян Г. А. Философия и метафилософия / Г. А. Брутян // Вопросы философии. – 1985. – № 9.
3. Гільденбранд Д. Що таке філософія? / Д. Гільденбранд. – Львів: Колесо, 2008.
4. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – М.: Академический Проект, 2009.
5. Ильин В. В. Философия. Метафилософия. Онтология. Гносеология. Эпистемология / В. В. Ильин. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – Т. 1.
6. Лебедев С. А. Метафилософия / С. А. Лебедев, В. В. Ильин // Философские науки. – 2006. – № 1.
7. Никифоров А. Л. Природа философии / А. Л. Никифоров // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – № 3 (7).
8. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Наука, 1991.
9. Петрушенко В. Л. Філософія / В. Л. Петрушенко. – Львів: Магнолія Плюс, 2004.
10. Філософія / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. – Харків: Фоліо, 2013.
11. Шуман А. Н. Философская логика: Истоки и эволюция / А. Н. Шуман. – Мн.: Экономпресс, 2001.

Виклад лекції

1. Визначення, походження і способи буття філософії

Термін «*філософія*» грецького походження. Він складений з двох грецьких слів «*філео*» – люблю і «*софія*» – мудрість та дослівно означає «*любов до мудрості*». Більш точно він перекладається як «*прагнення до істини*». Термін «філософія» запропонував *Платон* для позначення теорії як способу розгляду дійсності. Слово ж «*філософ*» вперше вжив *Піфагор*, коли назвав себе мислителем, якому притаманний удосконалюючий стиль життя, постійне жадання мудрості, пристрасне бажання оволодіти нею.

У філософії розрізняють теоретичний і метатеоретичний рівень. Перший рівень репрезентує філософія, другий – метафілософія. Теорія філософії будується шляхом переходу від філософії до метафілософії, а викладається протилежним способом – шляхом переходу від метафілософії до філософії.

Метафілософія – це філософське самоосмислення філософії. Вона вивчає описи сутності та особливостей філософії, її дисциплінарну будову, мову, логіку, методи, функції та призначення.

Філософія – це теоретичний вираз принципів розуміння дійсності. Ними є основні поняття філософії. Вони слугують засобами опису і тлумачення дійсності та утворюють мову філософії як поняттєву систему.

Філософія виникла у VIII – II ст. до н. е. майже одночасно в Індії, Китаї і Греції. Цей період називають осьовим часом історії. Однак свого чистого, поняттєвого вигляду, вільного від релігійно-міфологічних уявлень, філософія набула саме в Греції у V – IV ст. до н. е. Через це Греція і вважається батьківщиною філософії.

Серед концепцій виникнення філософії виокремлюють психогенну, гносеогенну, міфогенну і соціогенну.

Психогенна концепція стверджує, що філософія виникла внаслідок здивування, постала як результат збентеженої, нерозуміючої думки.

Гносеогенна концепція вважає філософію наслідком узагальнення раціонального знання.

Міфогенна концепція виводить філософію із традиційної міфології.

Соціогенна концепція стверджує, що філософія виникає лише за умови свободи в суспільстві.

Основними формами буття філософії є:

Філософська ідея – найзагальніша форма філософського знання, яка поєднує об'єктивне знання про дійсність і суб'єктивну мету її перетворення;

Філософське вчення – послідовне розгортання філософських ідей;

Філософська система – філософське вчення, у якому початок обґрунтування філософських ідей збігається із його завершенням;

Філософська теорія – найбільш розвинена форма і порівняно завершена система філософського знання;

Філософська школа – філософи, що послуговуються спільним філософським методом та мають споріднені філософські вчення;

Філософський напрям – філософи, що обстоюють спільні світоглядні цінності, але при цьому інколи послуговуються різними філософськими методами;

Філософська течія – філософи, об'єднані в межах певного філософського напрямку вихідним комплексом філософських ідей та спільністю способів їх розгортання;

Філософська традиція – філософський напрям, що включає в себе декілька поколінь філософів.

Форми буття філософії у сфері пізнання називають рівнями організації філософського знання.

2. Дисциплінарна будова та основні функції філософії

Філософія є системою філософських дисциплін. **Філософські дисципліни** – це розділи філософії, в яких розглядаються її фундаментальні проблеми. Відповідно до теоретичного і метатеоретичного рівнів філософії виокремлюють дві групи філософських дисциплін. Перша група – це **дисципліни філософського циклу**, друга група – **дисципліни метафілософського циклу**.

Серед дисциплін метафілософського циклу найважливішими є такі:

Філософія філософії – вчення про природу філософії;

Соціологія філософії – вчення про взаємодію філософій;

Історія філософії – вчення про розвиток філософії;

Логіка і методологія філософії – вчення про філософські логіки як філософські методи;

Дидактика філософії – вчення про учіння і навчання філософії.

А серед дисциплін філософського циклу найважливішими вважаються наступні:

Онтологія – вчення про буття;

Метафізика – вчення про світобудову;

Феноменологія – вчення про досвід свідомості;
Діалектика – вчення про розвиток;
Логіка – вчення про міркування;
Гносеологія – вчення про пізнання;
Епістемологія – вчення про знання;
Філософія науки – вчення про обґрунтоване знання;
Філософська антропологія – вчення про людину;
Аксіологія – вчення про цінності;
Соціальна філософія – вчення про суспільство;
Етика – вчення про мораль;
Естетика – вчення про прекрасне.

Склад філософії цим переліком філософських дисциплін не вичерпується. У процесі розвитку культури виникають й інші розділи філософії.

Філософія як явище культури виконує у ній певні функції. Основними функціями філософії в культурі є світоглядна, методологічна, критична, комунікативна та прогностична.

Сутність світоглядної функції філософії: філософія займається побудовою картини світу як найширшої форми знання, у якій світ схоплений у його цілісності, та на її основі обґрунтовує принципи взаємодії людини зі світом.

Сутність методологічної функції філософії: філософія виробляє знання про те, як діяти для досягнення поставленої мети і чим керуватися у своїх діях.

Сутність критичної функції філософії: філософія проводить критичний аналіз форм, настановлень і передумов свідомості та поведінки людини з метою осмислення їхніх граничних підстав.

Сутність комунікативної функції філософії: філософія виконує роль медіатора між сферами культури і галузями науки, сприяє взаємобміну світоглядними цінностями між ними.

Сутність прогностичної функції філософії: філософія визначає перспективи людини і людства в цілому, передбачає їхній розвиток у майбутньому.

3. Мова філософії і філософська логіка

Складовими філософії є мова філософії та філософська логіка. Вони нерозривно пов'язані між собою. Мова філософії є методом побудови філософської логіки, а філософська логіка – методом обґрунтування і розвитку філософії.

Мова філософії – це поняттєва мова філософської теорії, у якій поняття виконують функції моделей і принципів розуміння дійсності. Її репрезентує спеціальний словник філософії. Цей словник включає такі різновиди основних понять філософії як категорії, екзистенціали і концепти. Категорії є основними поняттями класичної філософії, екзистенціали – некласичної філософії, а концепти – посткласичної філософії.

Категорії – це поняття, що виражають гранично широкий за обсягом зміст. Наприклад, «суб'єкт», «об'єкт», «буття», «небуття», «сутність», «явище», «дійсність», «ціле», «частина», «причина», «наслідок», «якість», «кількість», «міра» тощо.

Екзистенціали – це поняття, що описують ситуації буття людини у світі. Наприклад, «самотність», «відчай», «страх», «тривога», «турбота», «надія», «дружба», «любов», «свобода» та інші.

Концепти – це поняття, що мають свого автора. Наприклад, «Аристотелева субстанція» як авторське поняття Аристотеля, «Ляйбницева монада» як авторське поняття Готфріда Ляйбниці, «Кантове апріорі» як авторське поняття Іммануїла Канта, «Гегелева суперечність» як авторське поняття Георга Гегеля, «Бергсонова тривалість» як авторське поняття Анрі Бергсона та подібне до цього.

Мова філософії є методом побудови філософської логіки. **Філософська логіка – це онтологічна інтерпретація логіки суб'єктно-предикативного дискурсу.** При такій інтерпретації місця суб'єктних і предикатних термінів можуть займати метафізичні, діалектичні, феноменологічні тощо категорії. Звідси метафізична, діалектична, феноменологічна, трансцендентальна і герменевтична логіки. Вони узагальнюються у метафізиці, діалектиці, феноменології, трансцендентальній філософії та герменевтиці як методах філософії.

Методи філософії – це способи побудови і обґрунтування системи філософського знання. Через них здійснюється філософія.

Метафізика – це метод філософії, у якому розглядаються остаточні причини і найперші принципи речей та явищ. Метафізичний метод обмежений, з одного боку, фактичним досвідом, за межами якого він є самосуперечливим, а з іншого боку – взаємопереходами кількісних і якісних змін, які недоступні його аналізу.

Діалектика – це метод філософії, за яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни і розвитку, в основі якого взаємодія і взаємоперетворення протилежностей. Діалектичний метод ефективний на завершальному етапі пізнання, коли зміст понять уже більш чи

менш сформовано й потрібно лише показати їх взаємозалежність, взаємоперехід, рух. А для формування первісного змісту понять у діалектиці не вистачає необхідних засобів.

Феноменологія – це метод філософії, у якому формування понять для опису досвіду свідомості відбувається шляхом інтуїтивного вбачання, схоплення загальних сутностей в одиничному. Феноменологічний метод ефективний там, де загальні поняття постають не родами чи видами, що логічно виводяться одне з одного, а виступають ідеальними типами чи репрезентативними абстракціями. Вадю цього методу є довільність інтуїції. Часто його прихильники на основі інтуїції вбачають відмінні сутності.

Трансцендентальна філософія – це метод філософії, який полягає в тому, що визначення сутнього дається через розкриття суб'єктивних умов його побудови і пізнання. Трансцендентальний метод успішно застосовується у дослідженні діяльності свідомості. Його вади полягають в тому, що, повернувши сутне до суб'єкта, він залишає поза увагою об'єктивний зв'язок, який існує між сутнім і сутнім, не бачить логіки розвитку сутнього.

Герменевтика – це метод філософії, який передбачає виявлення смислу тексту на основі з'ясування його місця та функцій у контексті культури. Герменевтичний метод обмежений герменевтичним колом, у якому смисл тексту як ціле є основою розуміння його фрагменту як частини, і навпаки.

4. Філософські позиції та стратегії

У філософії виокремлюють філософські позиції і філософські стратегії.

Філософські позиції – це принципи, на основі яких формується і розвивається філософія як теоретична дисципліна. Серед них вирізняють досвід і мудрість, раціоналізм та ірраціоналізм, догматизм та скептицизм, монізм, дуалізм і плюралізм.

Досвід – це філософська позиція, за якою знання та навички їхнього набуття виникають внаслідок безпосередньої практичної взаємодії людини із зовнішнім світом.

Досвід вважається передумовою мудрості. **Мудрість** – це філософська позиція, за якою поєднання досвіду, мислення і волі дає змогу людині бачити правду, яка максимально близька до істини, та виробляє вміння жити і діяти відповідно до неї.

Мислення і воля співвідносяться з раціоналізмом та ірраціоналізмом.

Раціоналізм – це філософська позиція, яка визнає розум як здатність мислити і розуміти, основою пізнання та поведінки людей. В опозиції до раціоналізму знаходиться ірраціоналізм. Ірраціоналізм – це філософська позиція, яка наголошує на обмеженості раціонального пізнання і визнає основою пізнання і поведінки людей не розум, а інтуїцію, віру, волю як позарозумні чинники свідомості.

У межах раціоналізму виокремлюють догматизм і скептицизм. *Догматизм – це філософська позиція, за якою та чи інша ідея, положення, вчення сприймається як остаточна, вічна істина та застосовується без урахування конкретних змін у розвитку тих чи інших явищ. Протилежним догматизму є скептицизм. Скептицизм – це філософська позиція, яка піддає сумніву можливість створення адекватного образу об'єктивно існуючого світу.*

Догматизм певною мірою притаманний монізму, дуалізму і плюралізму.

Монізм – це філософська позиція, яка визнає існування однієї першооснови світобудови – матерії або духу.

Дуалізм – це філософська позиція, яка визнає існування двох рівноцінних і самостійних першооснов світобудови – матерії та духу.

Плюралізм – це філософська позиція, яка визнає існування багатьох рівнозначних і самостійних першооснов світобудови – матеріальних або духовних початків.

Філософська позиція може набувати статусу філософської стратегії. У випадку, коли філософська позиція відіграє роль вихідного принципу при побудові філософського вчення чи філософської системи, філософська позиція трансформується у філософську стратегію.

Філософські стратегії – це вихідні принципи, які лежать в основі побудови і розвитку філософських теорій та систем. Основними філософськими стратегіями є матеріалізм та ідеалізм.

Матеріалізм – це філософська стратегія, яка виходить з того, що буття, природа, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними.

Ідеалізм – це філософська стратегія, яка визнає дух, свідомість, мислення первинними, а буття, природу, матерію – вторинними.

Ідеалізм не збігається з релігією. Ідеалістична філософія базується на раціоналізмі, є раціональною діяльністю, а сакральна релігія має ірраціональну основу. Тому ідеалізм і релігію не слід ототожнювати.

5. Філософія як основа світогляду

Філософія є різновидом світоглядного знання. *Світогляд – це система поглядів людини на світ та своєї призначення у світі.*

Складовими світогляду як цілісного утворення є:

- 1) знання і засновані на цих знаннях погляди та переконання;
- 2) цінності, норми та ідеали;
- 3) програми діяльності.

Рівнями світогляду вважаються:

- 1) світовідчуття або почуттєво-емоційний рівень;
- 2) світосприйняття або досвід формування цілісного образу світу;
- 3) світорозуміння або раціональне пояснення картини світу. Саме його і репрезентує філософія.

Розрізняють позатеоретичний і теоретичний світогляд.

Позатеоретичний світогляд – це бачення людиною свого взаємовідношення зі світом на основі чуттєвості, уяви і фантазії. До нього відносять міфологію і релігію.

Міфологія – це позатеоретична форма світогляду, у якій синкретичне знання виражене в образах та метафорах. Зміст синкретичного знання складають уявлення про цілісність світу, злиття людини із природою, її нероздільність із власним родом та залежність людського існування від природи і колективного буття роду. У міфології возвеличується *Природа*.

Релігія – це позатеоретична форма світогляду, у якій сакральне знання виражене в символах, образах і метафорах. Сакральне знання містить уявлення про світ Бога як світ Святині та світ людини як витвір Бога, а також про релігію як зв'язок між цими світами. Релігія докладно пояснює місце і роль людини у світі, значущість віри в Бога, який забезпечує цілісність людської істоти і гідний поклоніння. У релігії абсолютизується *Надприродне*.

Теоретичний світогляд – це бачення людиною свого взаємовідношення зі світом на основі знання, пояснення і передбачення. До нього відносять науку і філософію.

Наука – це теоретична форма світогляду, у якій ціннісно нейтральне, об'єктивне знання виражене в поняттях і категоріях. У науці найважливішою є *Істина*.

Науковий світогляд суттєво відрізняється від філософського. Наука досліджує реальний світ, а не думки людей про нього. Її цікавить об'єктивне знання про явища дійсності, а не суб'єктивні уявлення і непевні думки про них. Філософія, на відміну від науки, досліджує

світ не сам по собі, а людський погляд на світ, людське розуміння світу. Вона вивчає думки, твердження, переконання людей, зміст їхнього знання.

Філософія – це теоретична форма світогляду, у якому візнання або абсолютне знання виражене у категоріях, екзистенціалах і концептах. У філософії обґрунтовується **Відносність Абсолютного**. За цим положенням, кожна філософія як абсолютне знання є думкою своєї епохи, не йде у своєму розвитку далі свого часу.

Принципова відмінність філософського світогляду від інших світоглядів полягає в тому, що міфологія, релігія і наука збігаються із відповідними світоглядами, тоді як філософія виступає їх основою. Філософія супроводжує міфологію, релігію і науку, постаючи їх теоретичним базисом. Звідси такі розділи філософії як філософія міфології, філософія релігії та філософія науки.

Дидактичні матеріали до теми

Глосарій

Метафілософія – це філософське самоосмислення філософії.

Філософія – це теоретичний вираз принципів розуміння дійсності.

Філософська ідея – це найзагальніша форма філософського знання, яка поєднує об'єктивне знання про дійсність і суб'єктивну мету її перетворення.

Філософське вчення – це послідовне розгортання філософських ідей.

Філософська система – це філософське вчення, у якому початок обґрунтування філософських ідей збігається із його завершенням.

Філософська теорія – це найбільш розвинена форма і порівняно завершена система філософського знання.

Філософська школа – це філософи, що послуговуються спільним філософським методом та мають споріднені філософські вчення.

Філософський напрям – це філософи, що обстоюють спільні світоглядні цінності, але при цьому інколи послуговуються різними філософськими методами.

Філософська течія – це філософи, об'єднані в межах певного філософського напрямку вихідним комплексом філософських ідей та спільністю способів їх розгортання.

Філософська традиція – це філософський напрям, що включає в себе декілька поколінь філософів.

Філософські дисципліни – це розділи філософії, в яких розглядаються її фундаментальні проблеми.

Мова філософії – це поняттєва мова філософської теорії, у якій поняття виконують функції моделей і принципів розуміння дійсності.

Категорії – це поняття, що виражають гранично широкий за обсягом зміст.

Екзистенціали – це поняття, що описують ситуації буття людини у світі.

Концепти – це поняття, що мають свого автора.

Філософська логіка – це онтологічна інтерпретація логіки суб'єктно-предикативного дискурсу.

Методи філософії – це способи побудови і обґрунтування системи філософського знання.

Метафізика – це метод філософії, у якому розглядаються остаточні причини і найперші принципи речей та явищ.

Діалектика – це метод філософії, за яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни і розвитку, в основі якого взаємодія і взаємоперетворення протилежностей.

Феноменологія – це метод філософії, у якому формування понять для опису досвіду свідомості відбувається шляхом інтуїтивного вбачання, схоплення загальних сутностей в одиничному.

Трансцендентальна філософія – це метод філософії, який полягає в тому, що визначення сутнього дається через розкриття суб'єктивних умов його побудови і пізнання.

Герменевтика – це метод філософії, який передбачає виявлення смислу тексту на основі з'ясування його місця та функцій у контексті культури.

Філософські позиції – це принципи, на основі яких формується і розвивається філософія як теоретична дисципліна.

Досвід – це філософська позиція, за якою знання та навички їхнього набуття виникають внаслідок безпосередньої практичної взаємодії людини із зовнішнім світом.

Мудрість – це філософська позиція, за якою поєднання досвіду, мислення і волі дає змогу людині бачити правду, яка максимально близька до істини, та виробляє вміння жити і діяти відповідно до неї.

Раціоналізм – це філософська позиція, яка визнає розум як здатність мислити і розуміти, основою пізнання та поведінки людей.

Ірраціоналізм – це філософська позиція, яка наголошує на обмеженості раціонального пізнання і визнає основою пізнання і поведінки людей не розум, а інтуїцію, віру, волю як позарозумні чинники свідомості.

Догматизм – це філософська позиція, за якою та чи інша ідея, положення, вчення сприймається як остаточна, вічна істина та застосовується без урахування конкретних змін у розвитку тих чи інших явищ.

Скептицизм – це філософська позиція, яка піддає сумніву можливість створення адекватного образу об'єктивно існуючого світу.

Монізм – це філософська позиція, яка визнає існування однієї першооснови світобудови – матерії або духу.

Дуалізм – це філософська позиція, яка визнає існування двох рівноцінних і самостійних першооснов світобудови – матерії та духу.

Плюралізм – це філософська позиція, яка визнає існування багатьох рівнозначних і самостійних першооснов світобудови – матеріальних або духовних початків.

Філософські стратегії – це вихідні принципи, які лежать в основі побудови і розвитку філософських теорій та систем.

Матеріалізм – це філософська стратегія, яка виходить з того, що буття, природа, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними.

Ідеалізм – це філософська стратегія, яка визнає дух, свідомість, мислення первинними, а буття, природу, матерію – вторинними.

Світогляд – це система поглядів людини на світ та своє призначення у світі.

Позатеоретичний світогляд – це бачення людиною свого взаємовідношення зі світом на основі чуттєвості, уяви і фантазії.

Міфологія – це позатеоретична форма світогляду, у якій синкретичне знання виражене в образах та метафорах.

Релігія – це позатеоретична форма світогляду, у якій сакральне знання виражене в символах, образах і метафорах.

Теоретичний світогляд – це бачення людиною свого взаємовідношення зі світом на основі знання, пояснення і передбачення.

Наука – це теоретична форма світогляду, у якій ціннісно нейтральне, об'єктивне знання виражене в поняттях і категоріях.

Філософія – це теоретична форма світогляду, у якому вірознання або абсолютне знання виражене у категоріях, екзистенціалах і концептах.

Тести

1. Термін «філософія» означає:

- а) любов до мистецтва;
- б) любов до Бога;
- в) любов до мудрості.

2. Предметом вивчення філософії є:

- а) світ у його цілісності;
- б) наукові теорії;
- в) філософські системи.

3. Мову філософії утворюють:

- а) терміни, символи і метафори;
- б) поняття, категорії і концепти;
- в) категорії, екзистенціали і концепти.

4. До філософських методів зараховують:

- а) феноменологію;
- б) праксеологію;
- в) аксіологію.

5. Онтологія – це вчення про:

- а) буття;
- б) пізнання;
- в) діяльність.

6. Гносеологія – це вчення про:

- а) діяльність;
- б) знання;
- в) пізнання.

7. Феноменологія – це вчення про:

- а) обґрунтоване знання;
- б) досвід свідомості;
- в) природу дійсності.

8. Позатеоретичний світогляд – це:

- а) релігія;
- б) наука;
- в) філософія.

9. Теоретичний світогляд – це:

- а) міфологія;
- б) релігія;
- в) філософія.

10. Відповіді на філософські проблеми шукають:

- а) у повсякденному житті;
- б) у міркуваннях розуму;
- в) у результатах наукових досліджень.

Запитання

1. Які запити людини як істоти, що усвідомлює проблему власного існування спричинили появу світогляду?
2. Що складає структуру світогляду?
3. Які можливі типи світогляду?
4. Яка головна проблема будь-якого світогляду?
5. В якому типі світогляду світобудова пояснюється за допомогою надприродних сил?
6. Який тип світогляду опирається на розум, а не на віру?
7. Які типи світогляду передували філософії?
8. Чим зумовлена поява релігійного світогляду, які характеристики поєднують чи відрізняють його від попередніх світоглядних форм?
9. Які світоглядні функції в релігії виконують віра, любов і надія?
10. Що є спільним та відмінним у міфології, релігії, філософії як типах світогляду?
11. Коли і де виникає філософія? Чим можна пояснити майже одночасне виникнення філософії в Китаї, Індії та Греції?
12. Які основні причини виникнення та існування філософії?
13. Чим зумовлюється інтерес до філософії в сучасну епоху?
14. Що є предметом філософії? Як змінювалися уявлення про нього?
15. Чи притаманна філософія кожній людині, чи тільки інтелектуальній еліті суспільства?
16. Яка роль особистості у розвитку філософії?
17. Яка роль філософії в індивідуальному розвитку людини?
18. Чому і навіщо людина філософує?
19. Як пов'язані мова філософії та філософська логіка?
20. Чим відрізняється метафізика як метод філософії від діалектики як методу філософії?
21. Що таке філософська система та філософський метод?
22. Який філософський метод протилежний метафізичному?
23. Як філософія співвідноситься із наукою? В якому розумінні філософія «більше ніж наука»?
24. Як співвідносяться між собою філософія та метафілософія?
25. Які основні розділи включає в себе філософія?
26. Чи можна вести мову про відкриття і винаходи в царині філософії?
27. Як виникає філософська проблема?
28. Якщо жодна філософська проблема не отримала остаточного вирішення, чи потрібно займатись філософією?

29. У чому полягає вічність ключових філософських проблем?
30. Чому вивчення філософії необхідне фахівцям різних галузей?

Завдання

1. Чи погоджуєтесь Ви із твердженням М.Гайдеггера, що «філософія – це наука і світоглядна проповідь». Свою відповідь обґрунтуйте.
2. На думку Б. Рассела, «наука – те, що ми знаємо, філософія – те, чого ми не знаємо». Чи достатньо обґрунтовані такі висновки? Чи погоджуєтесь Ви з ними?
3. За О. Кульчицьким, «філософія – це світоглядне універсальне знання, спрямоване на тотальність і сутність буття». Чи не йдеться у цих словах про ототожнення філософії зі світоглядом? Як вони, на Вашу думку, співвідносяться?
4. Обґрунтуйте своє ставлення до знаменитого гасла Б. Рассела: «Логіка є сутність філософії».
5. Поясніть висловлювання Сенеки: «Філософія вчить діяти, а не говорити».
6. Дайте оцінку думці Л. Шестова: «Завдання філософії не в тому, щоб заспокоювати людей, а в тому, щоб бентежити їх».
7. М. Бердяєв вважав, що «немає людини, яка була б вільною від філософії, хоча б примітивної, дитячої, безпосередньої, несвідомої». Як Ви думаєте, на якому досвіді ґрунтуються ці слова? Що зумовлює потребу людини філософувати?
8. На погляд Б. Рассела, «обставини життя людей багато в чому визначають їх філософію». Яка, на Вашу думку, функція філософії виражена у цьому положенні?
9. Сформулюйте аргументи і контраргументи до позиції О. Шпенглера:
«Кожна філософія є відображенням свого і лише свого часу... Відмінність філософських вчень полягає не в тому, що одні з них безсмертні, а інші швидкоплинні, а в тому, що одні з них були життєвим виявом певного часу, а інші ніколи не були життєвими. Вічні філософські істини – це ілюзія. Суттєві не вони, а людина, яка була відображена в них. Чим повніше це відображення людини, тим більш істинною є філософія, – в тому сенсі, як ми говоримо про внутрішню істину великого витвору мистецтва, істину, яка не залежить від обґрунтованості, від відсутності суперечностей між окремим положеннями».
10. Вилучіть із наведеного списку понять філософські категорії: енергія, маса, суспільство, республіка, розвиток, істина, прискорення,

валентність, якість, добро, благо, підліток, людина. Обґрунтуйте свій вибір, згадавши, які ознаки відрізняють філософські категорії від усіх інших понять.

Теми доповідей

1. Філософія як спосіб життя.
2. Філософія як теоретична дисципліна.
3. Світоглядна специфіка філософського знання.
4. Предмет філософського пізнання.
5. Софійний та епістемний способи філософського мислення.
6. Проблема науковості філософського світогляду.
7. Філософія як методологія наукового пізнання.
8. Місце філософії серед інших форм культури.
9. Соціальні умови та джерела формування філософії.
10. Метафілософія як розділ філософії.

Тема 2.
Онтологія, метафізика, феноменологія

План лекції

- 1. Онтологія як усіологія.**
- 2. Метафізика і метафізична логіка.**
- 3. Феноменологія замість метафізики.**
- 4. Феноменологія допредикативного досвіду і феноменологічна логіка.**

Рекомендована література:

1. Андрущенко В. П. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинка. – К.: Каравела, 2009.
2. Вальденфельс Б. Вступ до феноменології / Б. Вальденфельс. – К.: Альтерпрес, 2002.
3. Гусев В. І. Вступ до метафізики / В. І. Гусев. – К.: Либідь, 2004.
4. Ильин В. В. Философия. Метафилософия. Онтология. Гносеология. Эпистемология / В. В. Ильин. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – Т. 1.
5. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду / В. Кебуладзе. – К.: Дух і Літера, 2011.
6. Корет Э. Основы метафизики / Э. Корет. – К.: Тандем, 1998.
7. Лакс М. Метафізика: сучасний вступний курс / М. Лакс. – К.: Дух і Літера, 2016.
8. Мондін Б. Онтологія і метафізика / Б. Мондін. – Жовква: Місіонер, 2010.
9. Петрушенко В.Л. Начала метафизики (Обзор истории и проблематики) / В.Л. Петрушенко. – Днепропетровск: Адверта, 2015.
10. Стружевський В. Онтологія / В. Стружевський. – К.: Дух і Літера, 2014.
11. Уёмов А. И. Лекции по метафизике / А. И. Уёмов // Лекции и задачи по метафизике. – Одесса: Астропринт, 2009. – Ч. 1.
12. Шуман А. Н. Философская логика: Истоки и эволюция / А. Н. Шуман. – Мн.: Экономпресс, 2001.
13. Шуман А. Н. Трансцендентальная философия / А. Н. Шуман. – Мн.: Экономпресс, 2002.

Виклад лекції

1. Онтологія як усіологія

Термін «*онтологія*» має грецьке походження. Він перекладається як «*вчення про буття і сутнє*». Вперше цей термін вжив *Рудольф Гекель*. Однак лише завдяки *Християну Вольфу* онтологія отримала статус філософської дисципліни.

Онтологія – це вчення про буття, принципи його організації та пізнання. Вона вивчає форми, види, прояви, властивості та способи існування буття.

Онтологічне вчення засноване на відповідній мовній основі. *Мова онтології – це мова діалогічна, мова філософського запитування про буття та пошуку відповідей на поставлені запитання*.

Основними поняттями онтології є поняття «буття» і «небуття».

Буття – це наявність усього існуючого, спосіб його розуміння і значення цього способу розуміння для побудови правильної стратегії людського життя.

Формами буття є буття природи, буття людини і буття культури. Буття природи характеризується необхідністю, буття людини – свободою, буття культури – єдністю свободи і необхідності.

Буття є основою існування сутнього. Вони співвідносяться як ціле і частина. *Сутнє – це те, що є*. Воно може бути абстрактним і конкретним. *Абстрактне сутнє відповідає логічному сутньому, що існує лише в розумі, конкретне сутнє – реальному сутньому, що існує в дійсності*. Реальне сутнє або реальність поділяється на об'єктивну і суб'єктивну. *Об'єктивною реальністю є матерія, суб'єктивною реальністю – дух*.

Сутнє виявляє себе через існування. *Існування – це наявність сутнього у дійсності*. Сутнє та існування повністю не збігаються. Сутнє є те, що може існувати. Таке сутнє називається **потенційним сутнім**. Існування ж – це сутнє, що існує в дійсності. Таке сутнє називається **актуальним сутнім**.

Сутнє є становлення. *Становлення – це зміна сутнього, перехід від потенційного сутнього до актуального*.

Сутнє, що дається через сенс, є світ. *Світ – це усе, що є в людині та поза нею*. Розрізняють внутрішній і зовнішній світ. *Внутрішній світ – це світ у людині. Зовнішній світ – це людина у світі*.

Умовою визначення буття є зіставлення його з небуттям. *Небуття – це щось неіснуюче, те, чого немає*. Воно ототожнюється з ні-

що. Небуття можливе лише як дещо відносно, як той чи інший вищий чи нижчий рівень буття.

Буття є складноорганізованою системою. Принципами організації буття є топологічний, темпоральний, структурно-системний і динамічний принципи.

Топологічний принцип організації буття описують поняття «простір» і «річ». *Простір – це система відношень, якій притаманні протяжність та об'єм. Річ – це те, що існує в просторі.*

Темпоральний принцип організації буття описують поняття «час» і «процес». *Час – це система відношень, якій притаманні тривалість і послідовність. Процес – це те, що існує в часі.*

Структурно-системний принцип організації буття описують поняття «структура», «елемент» і «система». *Структура – це зв'язок між елементами системи. Елемент – це неподільна складова в межах системи. Система – це ціле, складене із пов'язаних між собою частин.*

Динамічний принцип організації буття описують поняття «рух», «спокій» і «розвиток». *Рух – це будь-яка зміна, перехід з одного стану в інший. Спокій – це такий рух, який у тій чи іншій системі відліку не спостерігається. Розвиток – це зміна, пов'язана з ускладненням чи спрощенням.*

Принципами пізнання буття є атрибутивна модель матеріального буття і релятивна модель духовного буття.

Атрибутивна модель матеріального буття побудована на основі понять «матеріальне буття», «матерія», «речовина» і «поле». *Матеріальне буття – це об'єктивно-речовинне, предметно-дійсне, реально-природне існування, яке характеризується множинністю, подільністю, просторовістю, наявністю маси, опору матеріалу та силових взаємодій.* Матеріальне буття не слід ототожнювати із матерією. *Матерія – це чуттєвий, речовий першопочаток і першооснова матеріального буття.* Розрізняють два види матерії – речовину і поле. *Речовина – це вид матерії, що має масу механічного спокою. Поле – це вид матерії, що, на відміну від елементарних частинок, які існують тільки в одній точці у певний момент часу, існує в усіх точках простору і часу та пов'язує елементарні частинки між собою.*

Релятивна модель духовного буття побудована на основі понять «душа», «дух», «духовне буття», «свідомість» і «самосвідомість». Душа в ієрархії духовного буття є нижчою, а дух – вищою інстанцією. *Душа*

– це своєрідність внутрішнього світу людини, яка виражає її здатність до переживання і співпереживання. Дух – це культура і моральна сила людини та людства, внутрішня основа їхньої активності, здатності до пізнання і самопізнання, творення і самотворення, усвідомлення себе в своїх діях і проявах. Дух є складовою духовного буття. Духовне буття – це ідеально-активне, соціально-адаптивне, культурно-символічне існування, яке характеризується самоадекватністю, самосконцентрованістю, універсальністю, цілісністю та динамічністю. Свідомість є першоосновою духовного буття. Свідомість – це здатність людей до мислення, осмислення набутого досвіду і побудови власного духовного світу. Вона може бути індивідуальною і суспільною. Індивідуальна свідомість – це духовний світ окремої людини. Суспільна свідомість – це духовний світ суспільства в цілому. На рівні усвідомлення свідомість набуває статусу самосвідомості. Самосвідомість – це свідомість, віднесена до самої себе, спрямована на свій духовний світ.

Онтологія – це насамперед усіологія. Термін «усіологія» грецького походження. Він перекладається як «вчення про сутність». Цей термін запропонував *Батіста Мондін*.

Усіологія – це вчення про субстанцію та її властивості. Основними поняттями усіології є «субстанція» і «акциденції». *Субстанція – це сутність, безпричинна першопринцип, незалежний першопринцип, незмінна першооснова, субстрат, що зв'язує певні властивості в щось ціле, об'єктивна і суб'єктивна реальність.* Під сутністю розуміють внутрішній зміст речей і процесів. Субстратом можна вважати і матерію, і форму, і *сінолон* – конкретну річ, складену з матерії і форми. Об'єктивною реальністю називається матеріальна субстанція, суб'єктивною реальністю – духовна субстанція.

Акциденції – це пов'язані з субстанцією властивості, що визначають її якості, виміри, положення в часі та просторі. Існування акциденцій є необхідним для субстанції.

2. Метафізика і метафізична логіка

Онтологія є передумовою та основою метафізики, а усіологія – основою метафізичної логіки. Термін «метафізика» грецький за походженням. Він перекладається як «те, що йде після фізики». Цей термін запровадив у філософію бібліотекар *Андронік Родоський* для позначення корпусу рукописів *Аристотеля* про «буття саме по собі» і «найперші роди сутнього», які він при систематизації творів Аристо-

теля розмістив після його трактату «Фізика». Сам же Аристотель називав те, що викладено у цих рукописах або «першою філософією», або «теологією», або просто «універсальною наукою».

Метафізика – це вчення про будову усього, що є, його остаточні причини або найперші принципи. Основними методами метафізики є абстрагування та аналогія. **Абстрагування** – це відокремлення властивостей від їх носіїв. У метафізиці розрізняють два види абстрагування: 1) абстрагування форми від матерії; 2) абстрагування цілого від частини.

Аналогія – це подібність між причиною і наслідком, між тим, що спричиняє, і тим, що спричинено. У метафізиці розрізняють два види аналогії: 1) аналогію властивостей; 2) аналогію пропорційності.

Аналогія є методом побудови мови метафізики. **Мова метафізики** – це мова аналогічна, яка завдяки аналогії вибудовує зв'язок між навколишньою і замежовою, емпіричною та метаемпіричною організацією дійсності. До її складу входять такі аналогічні поняття як «аналогія єдності», «аналогія істини», «аналогія блага» тощо.

Основними поняттями метафізики є категорії, партикулярії, універсалії і трансценденталії. **Категоріями** є окремі способи існування, їхні індивідуальні й загальні назви. Наприклад, «субстанція», «кількість», «якість», «дія», «зазнавання» тощо. **Партикуляріями** є неповторювальні сутності як конкретні об'єкти та їхні індивідуальні назви. Причому кожен об'єкт у певний момент часу займає єдине місце у просторі. Наприклад, «окрема людина», «деяка рослина», «ця тварина». **Універсаліями** є повторювальні сутності як властивості об'єктів та їхні загальні назви. Наприклад, «людина», «кінь», «камінь», «дерево». **Трансценденталіями** є загальні й необхідні способи існування та їхні назви з необмеженим розширенням. Наприклад, «сутне», «благо», «істина».

Серед типів метафізики вирізняють універсальну і спеціальну метафізику. **Універсальна метафізика** – це метафізика, що вивчає абстрактне сутне, фундаментальні принципи організації дійсності як цілого. Її розділами є **онтологія** – вчення про буття як основу існування сутнього, та **метафізична логіка** – онтологія метафізичних категорій логіки.

Спеціальна метафізика – це метафізика, що вивчає конкретне сутне, душу, світ і Бога як види буття. Її розділами є **філософська психологія** – вчення про душу і дух, **філософська космологія** – вчення про світ як ціле, **філософська теологія** – вчення про Бога та докази його існування.

У метафізиці ототожнюють принципи і закони. *Принципи метафізики – це те, завдяки чому щось існує, пізнається або здійснюється.* Ними є такі закони метафізики як закон тотожності, закон причинності та закон доцільності.

Принцип тотожності – це закон метафізики, за яким те, що існує, є воно саме, необхідно збігається із собою та не може не бути.

Принцип причинності – це закон метафізики, за яким усе, що має початок, є наслідком якоїсь причини.

Принцип доцільності – це закон метафізики, за яким будь-яка дія спрямована на кінцеву мету.

Ці принципи одночасно є і законами буття, і законами мислення. Тому закони метафізики є і законами метафізичної логіки.

Метафізична логіка – це онтологія категорій «субстанція», «якість» і «кількість» як метатеорія логіки суб'єктно-предикативного дискурсу як теорії. Метафізична логіка заснована на усіології. Мова усіології налічує десять категорій: одну субстанцію і дев'ять акциденцій. Це, зокрема, «субстанція», «якість», «кількість», «відношення», «дія», «зазнавання», «місце», «час», «володіння», «положення».

Субстанція відповідає на запитання: «Що це за річ?», наприклад, «людина», «кінь». *Якість* відповідає на запитання: «Які характеристики властивостей речі?», наприклад, «білий», «твердий», «холодний». *Кількість* відповідає на запитання: «Яка числова визначеність речі?», наприклад, «висотою у два метри», «довжиною в три метри». *Відношення* відповідає на запитання: «Якою є річ у порівнянні з іншими речами?», наприклад, «більше», «менше», «вище», «нижче». *Дія* відповідає на запитання: «Що річ робить?», наприклад, «іде», «біжить». *Зазнавання* відповідає на запитання: «Що чиниться стосовно речі?», наприклад, «її ріжуть», «її печуть». *Місце* відповідає на запитання: «Де річ знаходиться?», наприклад, «на площі», «біля гори». *Час* відповідає на запитання: «Коли річ є?», наприклад, «сьогодні», «вчора», «у минулому році». *Володіння* відповідає на запитання: «Що належить речі?», наприклад, «вміє читати і писати», «має обручку на руці». *Положення* відповідає на запитання: «У якому стані річ перебуває?», наприклад, «сидить», «лежить».

Розрізняють першу і другу субстанцію. *Під першою субстанцією розуміється індивід, індивідуальне сутнє і сутність.* *Під другою субстанцією – вид і рід як субстанція, загальне сутнє і сутність або загальник.* З першою субстанцією співвідносяться партикулярії, з другою – універсалії і трансценденталії.

Система категорій усіології є лінійною системою. Між категоріями існує певна субординація: на початку знаходиться перша субстанція, а усі інші категорії – якість, кількість тощо – розглядаються як її визначення. Завдяки цьому утворюється центрована система категорій. Першій субстанції, яка є цілком самостійною, підпорядковуються усі дефініції її акциденцій. Звідси онтологічний пріоритет субстанції, оскільки без субстанції властивості існувати не можуть. Звідси і дефінітивний пріоритет субстанції, тому що саме субстанція є підставою визначення речі.

Серед перелічених категорій усіології категоріями метафізичної логіки є лише три: «субстанція», «якість» і «кількість». На основі цих категорій будуються метафізичні твердження.

Метафізичне твердження – це висловлювання про речі. Воно складене із двох частин – суб'єкта і предиката. **Суб'єкт виступає носієм інформації про себе, предикат – носієм інформації про інший об'єкт.** Суб'єкт виражений суб'єктним терміном, предикат – предикатним терміном. Суб'єктному терміну відповідає підмет, предикатному терміну – присудок розповідного двоскладного речення.

Місце суб'єктного терміна у метафізичному твердженні займає перша субстанція як партикулярія, місце предикатного терміна можуть займати друга субстанція, якість або кількість як універсалії. Звідси три типи метафізичних тверджень: речово-сутнісне, речово-якісне і речово-кількісне.

У **речово-сутнісному твердженні** місце суб'єктного терміна займає перша субстанція (окрема річ або окрема істота), а місце предикатного терміна – друга субстанція (вид або рід). Його можна схематично записати так: « $S(r) - P(s)$ ». Ця схема читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує перша субстанція (r), а функцію предиката (P) – друга субстанція (s)». Наприклад, «Ось це ($S(r)$) є кінь ($P(s)$)». Тут індивіду приписується предикат субстанції.

У **речово-якісному твердженні** місце суб'єктного терміна займає перша субстанція (конкретний індивід), а місце предикатного терміна – якість. Його можна схематично записати так: « $S(r) - P(a)$ ». Ця схема читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує перша субстанція (r), а функцію предиката (P) – якість (a)». Наприклад, «Ця троянда ($S(r)$) червона ($P(a)$)». Тут індивіду приписується предикат якості.

У **речово-кількісному твердженні** місце суб'єктного терміна займає перша субстанція (індивідуальне сутнє), а місце предикатного терміна – кількість. Його можна схематично записати так: « $S(r) - P(c)$ ». Ця схема

читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує перша субстанція (r), а функцію предиката (P) – кількість (c)». Наприклад, «Це дерево ($S(r)$) високе ($P(c)$)». Тут індивіду приписується предикат кількості.

Метафізична логіка побудована на двох припущеннях: припущенні непорожнечі та припущенні двозначності. *За припущенням непорожнечі, терміни метафізичного твердження суб'єктно-предикатної структури, а саме суб'єктні й предикатні терміни, не є порожніми термінами. Порожніми термінами* називають терміни, обсяги яких є порожніми множинами, оскільки не містять жодного елемента. Вони можуть бути виражені такими порожніми іменами, як «круглий квадрат», «циклоп», «кентавр». Протилежними до порожніх термінів є повні терміни. *Повними* називаються *терміни*, обсяги яких є скінченними або нескінченними множинами, оскільки вони містять хоча б один елемент. Повні терміни можуть бути виражені такими загальними або власними іменами, як «космос», «атом», «Сократ».

При побудові метафізичних тверджень порожні терміни не використовуються. Для виявлення і вилучення порожніх термінів зі складу метафізичних тверджень застосовують *вчення Аристотеля про чотири види причин*. У цьому вченні розрізняють дві групи причин: внутрішні та зовнішні. *Внутрішніми причинами* називаються формальна і матеріальна, *зовнішніми* – дійова і цільова. Внутрішні причини називаються основними, зовнішні – неосновними, що зводяться до основних. *Формальною причиною* є сутність, субстанція речі, *матеріальною причиною* – матерія, з якої утворені речі, *дійовою причиною* – спонукання до руху, *цільовою причиною* – мета чи сенс руху.

Порожні терміни у структурі метафізичних тверджень виявляють на підставі основних причин – формальної і матеріальної. Якщо об'єкт метафізичного твердження має формальну причину, але не має матеріальної причини, його ім'я вилучається зі сфери розгляду метафізичної логіки. Так, крилатий кінь на ім'я Пегас має формальну причину, бо існує в уяві чи фантазії, але не має матеріальної причини – реально такий матеріальний об'єкт не існує. Тому й таке ім'я не використовується у метафізичній логіці й такий об'єкт не досліджується у метафізиці.

Припущення непорожнечі метафізичної логіки доповнюється *припущенням двозначності*. Це припущення *передбачає, що метафізичні твердження можуть відповідати дійсності або не відповідати їй, бути істинними або хибними*. Названі припущення накладають певні обмеження на метафізичну логіку, предметну сферу її застосування та інтерпретації.

3. Феноменологія замість метафізики

Метафізика націлена на те, що виходить за межі світу досвіду, за межову позадосвідну реальність або трансцендентне. Звідси і її назва – трансцендентна метафізика.

Трансцендентна метафізика – це вчення про взаємозв'язок світу досвіду із першопринципом. Роль першопринципу може виконувати Єдине, Благо, Дух, Істина, Досконалість, Монада, Субстанція, Суб'єкт-Субстанція тощо. Трансцендентна метафізика шукає пояснення дійсності у сфері іншої реальності, яка не зводиться до світу досвіду, але бере участь у ньому.

Відмова від ідеї трансцендентного, розгляд світу досвіду поза зв'язком із першопринципом та пошук остаточного пояснення дійсності всередині світу досвіду спричинили перехід від трансцендентної метафізики до трансцендентальної феноменології. Термін «*феноменологія*» грецького походження. Він перекладається як «*вчення про явища*». Хоча цей термін використовувався ще *Іманнуїлом Кантом* і *Георгом Гегелем*, широку популярність він отримав завдяки *Едмунду Гусерлю*, який створив масштабний проект трансцендентальної феноменології.

Трансцендентальна феноменологія – це вчення про світ досвіду трансцендентального суб'єкта як смислового центру сутнього.

Основним поняттям трансцендентальної феноменології є поняття трансцендентальний суб'єкт. *Трансцендентальний суб'єкт – це суб'єкт, очищений від усіх психологічних та емпіричних елементів.* Він є синонімом понять «трансцендентальне Я», «трансцендентальне Ego» і «трансцендентальна суб'єктивність». Трансцендентальний суб'єкт ототожнюється із трансцендентальною свідомістю. *Трансцендентальна свідомість – це чисте смислоутворення, самоочищення свідомості від нав'язуваних ззовні стереотипів і схем, створення умов чистої неупередженості, необхідної для споглядання сутностей та їх опису.* Її інша назва – чиста свідомість.

Трансцендентальний суб'єкт є результатом здійснення процедури феноменологічної редукації і феноменологічного епохе. *Феноменологічна редукація – це методологічна процедура, яка полягає у поступовому виключенні тверджень про незалежне від свідомості існування змістів актів свідомості.* Вона співвідноситься із *феноменологічним епохе – утриманням від тверджень про існування*, а також математичною метафорою «залучення у дужки» з наступним розгортанням цієї метафори: те, що залучається у дужки, в них зберігається, за дужками ж залишається лише аспект існування того матеріалу, що редукується.

Етапами феноменологічної редукції є *ейдетична редукція – переключення з фактичного на сутнісний рівень досвіду*, на рівень умов можливого досвіду взагалі, та *трансцендентальна редукція – винесення за дужки емпірично-тілесних компонентів свідомості*, що приводить до чистої, трансцендентальної свідомості.

Трансцендентальна феноменологія проводить інтенціонально-конститутивний аналіз трансцендентального суб'єкта. Звідси два види його аналізу – інтенціональний і конститутивний. Інтенціональний аналіз послуговується поняттями «інтенціональність», «ноезис» і «ноема». *Інтенціональність – це спрямованість свідомості на зміст своїх актів, внутрішньо притаманна, іманентна предметність*. Базову інтенціональну структуру утворюють ноезис і ноема. *Ноезис – це сама спрямованість свідомості, її акти, в яких конструюються інтенціональні об'єкти*. Цими актами можуть бути сприйняття, фантазія, спогад тощо. З ноезисом співвідноситься ноема. *Ноема – це те, на що спрямована свідомість, сам інтенціональний об'єкт, взятий з боку його сутності*.

Конститутивний аналіз послуговується поняттями «конституювання», «феномен», «ейдос», «ідеація», «очевидність». *Конституювання – це створення і виявлення феноменів у свідомості*. Сам же феномен – це синонім факту, явище, що спостерігається суб'єктом. Феномен співвідноситься з ейдосом. *Ейдос – це синонім сутності й протиставлення факту*. Феномен є індивідуальним, а ейдос – універсальним компонентом інтенціонального об'єкта. Схоплення ейдосів відбувається в досвіді ідеації. *Ідеація – це ейдетична інтуїція як вбачання сутностей та категоріальна інтуїція як схоплення універсалій*. Вивільнення свідомості та світу інтенціональних об'єктів із причинних і функціональних зв'язків приводить до очевидності. *Очевидність – це самоданність інтенціонального об'єкта*.

Принципами трансцендентальної феноменології є принцип самоадекватності трансцендентального суб'єкта, принцип внутрішньої свідомості часу і принцип інтенціональності свідомості. Вони усі є необхідними або аподиктичними істинами.

Принцип самоадекватності трансцендентального суб'єкта виражає аподиктичну істину: «Я мислю, отже, я існую».

За *принципом внутрішньої свідомості часу*, існування трансцендентального суб'єкта протікає в його внутрішньому часі. Знання про наявність іманентного часу, в якому він існує, є аподиктичним: в існуванні цього часу він засумніватися не може.

Відповідно до *принципу інтенціональності свідомості*, трансцендентальна свідомість як активність трансцендентального суб'єкта складається із двох пластів: перший пласт – це самі інтенції, а другий – це світ інтенціональних об'єктів. Інтенціональні об'єкти, на які спрямовуються інтенції як акти свідомості, є феномени, вони не трансцендентні, а іманентні свідомості. Вони складають частину трансцендентальної свідомості і, отже, існують безсумнівно, аподиктично.

Проаналізовані принципи визначають структуру трансцендентального суб'єкта. Вони утворюють його аподиктичну формальну основу.

Методом аналізу трансцендентального суб'єкта є мова трансцендентальної феноменології.

Мова трансцендентальної феноменології – це гібридна мова дофілософської розмовної практики і філософських феноменологічних описів світу чистої свідомості та її досвіду, зміст якої розкривається поза її відношенням до зовнішнього світу. Вона складена з таких термінів дофілософської розмовної практики як «я», «зміст», «смысл», і таких термінів філософської феноменології як «трансцендентальний суб'єкт», «інтенціональність», «темпоральність» тощо. Мова трансцендентальної феноменології є незавершеним філософським проектом. Трансцендентальна феноменологія так і не створила своєї власної викінченої і точної мови.

4. Феноменологія допредикативного досвіду і феноменологічна логіка

Трансцендентальна феноменологія є водночас і феноменологією допредикативного досвіду, і феноменологічною логікою. *Феноменологія допредикативного досвіду – це вчення про чуттєво-тілесне, домовне існування суб'єкта. А феноменологічна логіка – це онтологія категорій «інтенція», «феномен» і «ейдос» як метатеорія логіки суб'єктно-предикативного дискурсу як теорії.*

Феноменологія допредикативного досвіду і феноменологічна логіка, допредикативний досвід і предикативне твердження пов'язані між собою. Допредикативний досвід завжди містить зародки предикативного твердження, а предикативне твердження завжди укорінене в допредикативному досвіді та відтворює його структурні елементи. *Допредикативний досвід – це сфера сприйняття, предикативне твердження – сфера поняттєвої думки.* Сприйняття організоване так, що певні типи визначають його мету і слугують засобами її досягнен-

ня. Типи створюють сприйняття схожих предметів. Вони трансформуються через додавання нового досвіду.

Між допредикативним досвідом і предикативним твердженням наявна опозиція домовної очевидності та мовного вираження. Домовна, предметна очевидність є допредикативною очевидністю. *Допредикативна очевидність – це самоіманентність свідомості*. Вона є передумовою можливого очевидного предикативного твердження, яке синтезує сприйняття і поняттєву думку.

Побудова предикативного твердження починається із допредикативного досвіду типізації, конституювання нового типу або корекції відомого. Предикативне твердження не тільки укорінене у допредикативному досвіді типізації, а й за своєю структурою відтворює цей досвід, але тепер уже в активному модусі. Те, що на рівні допредикативного досвіду типізації є пасивним синтезом, докатегоріальною перцепцією та асоціацією, ідентифікацією-акумуляцією, на рівні предикативного твердження постає активністю свідомості, категоріальною інтуїцією, предикативним синтезом і дефінітивною специфікацією.

Із допредикативного досвіду споглядання предмета та його властивостей виникає категорія субстрату та його визначень. Онтологічні категорії «субстрат» і «властивість» співвідносяться із граматичними категоріями «підмет» і «присудок» та логічними категоріями «суб'єкт» і «предикат». Звідси формальна структура предикативного твердження. Вона складена із синтаксичної форми (суб'єкта і предиката), функціональної форми (підмета і присудка) і ядерної форми (субстрата і властивостей).

У формальній структурі предикативного твердження інтенція або інтенціональний об'єкт розділяється на індивідуальний компонент інтенціонального об'єкта або феномен, функцію якого виконує суб'єкт, підмет і субстрат, та універсальний компонент інтенціонального об'єкта або ейдос, функцію якого виконує предикат, присудок і властивість. Таким чином, предикативне твердження феноменологічної логіки є розширеним варіантом твердження суб'єктно-предикатної структури формальної логіки. Воно включає в себе не тільки досвід предикації і предикативне твердження як її результат, але й і допредикативний досвід.

На рівні досвіду предикації і предикативного твердження розповідні двоскладні речення, які виражають зміст чуттєвого сприйняття допредикативного досвіду, можуть бути редуковані до їх формальної

структури. Тоді формулюються предикативні твердження скінченного і нескінченного типу.

У *скінченному твердженні* суб'єктний термін перебуває у відношенні зі скінченною множиною предикатних термінів. Його можна записати схемою: « $S(f) - P(e)$ ». Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує феномен (f), функцію предиката (P) – ейдос (e)». Наприклад, «Холодне повітря ($S(f)$) освіжає ($P(e)$)». Або схемою: « $S(f) - P_1(e_1) - P_2(e_2)$ ». Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує феномен (f), функцію першого предиката (P_1) – перший ейдос (e_1), функцію другого предиката (P_2) – другий ейдос (e_2)». Наприклад, «Холодне повітря ($S(f)$) освіжає ($P_1(e_1)$), бадьорить ($P_2(e_2)$)».

У *нескінченному твердженні* суб'єктний термін перебуває у відношенні з нескінченною множиною предикатних термінів. Його можна записати схемою: « $S(f) - P(e) - \infty$ ». Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує феномен (f), функцію предиката (P) – ейдос (e) тощо (∞)». Наприклад, «Холодне повітря ($S(f)$) освіжає ($P(e)$) тощо (∞)». Або схемою: « $S(f) - P_1(e_1) - P_2(e_2) - \infty$ ». Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує феномен (f), функцію першого предиката (P_1) – перший ейдос (e_1), функцію другого предиката (P_2) – другий ейдос (e_2) тощо (∞)». Наприклад, «Холодне повітря ($S(f)$) освіжає ($P_1(e_1)$), бадьорить ($P_2(e_2)$) тощо (∞)».

Дидактичні матеріали до теми

Глосарій

Онтологія – це вчення про буття, принципи його організації та пізнання.

Мова онтології – це мова діалогічна, мова філософського запитування про буття та пошуку відповідей на поставлені запитання.

Буття – це наявність усього існуючого, спосіб його розуміння і значення цього способу розуміння для побудови правильної стратегії людського життя.

Сутнє – це те, що є.

Існування – це наявністю сутнього у дійсності.

Становлення – це зміна сутнього, перехід від потенційного сутнього до актуального.

Світ – це усе, що є в людині та поза нею.

Небуття – це щось неіснуюче, те, чого немає.

Простір – це система відношень, якій притаманні протяжність та об'єм.

Річ – це те, що існує в просторі.

Час – це система відношень, якій притаманні тривалість і послідовність.

Процес – це те, що існує в часі.

Структура – це зв'язок між елементами системи.

Елемент – це неподільна складова в межах системи.

Система – це ціле, складене із пов'язаних між собою частин.

Рух – це будь-яка зміна, перехід з одного стану в інший.

Спокій – це такий рух, який у тій чи іншій системі відліку не спостерігається.

Розвиток – це зміна, пов'язана з ускладненням чи спрощенням.

Матеріальне буття – це об'єктивно-речовинне, предметно-дійсне, реально-природне існування, яке характеризується множинністю, подільністю, просторовістю, наявністю маси, опору матеріалу та силових взаємодій.

Матерія – це чуттєвий, речовий першопочаток і першооснова матеріального буття.

Речовина – це вид матерії, що має масу механічного спокою.

Поле – це вид матерії, що, на відміну від елементарних частинок, які існують тільки в одній точці у певний момент часу, існує в усіх точках простору і часу та пов'язує елементарні частинки між собою.

Душа – це своєрідність внутрішнього світу людини, яка виражає її здатність до переживання і співпереживання.

Дух – це культура і моральна сила людини та людства, внутрішня основа їхньої активності, здатності до пізнання і самопізнання, творення і самотворення, усвідомлення себе в своїх діях і проявах.

Духовне буття – це ідеально-активне, соціально-адаптивне, культурно-символічне існування, яке характеризується самоадекватністю, самосконцентрованістю, універсальністю, цілісністю та динамічністю.

Свідомість – це здатність людей до мислення, осмислення набутого досвіду і побудови власного духовного світу.

Індивідуальна свідомість – це духовний світ окремої людини.

Суспільна свідомість – це духовний світ суспільства в цілому.

Самосвідомість – це свідомість, віднесена до самої себе, спрямована на свій духовний світ.

Усіологія – це вчення про субстанцію та її властивості.

Субстанція – це сутність, безпричинна першопричина, незалежний першопринцип, незмінна першооснова, субстрат, що зв'язує певні властивості в щось ціле, об'єктивна і суб'єктивна реальність.

Сінолон – це конкретна річ, складена з матерії і форми.

Акциденції – це пов'язані з субстанцією властивості, що визначають її якості, виміри, положення в часі та просторі.

Метафізика – це вчення про будову усього, що є, його остаточні причини або найперші принципи.

Мова метафізики – це мова аналогічна, яка завдяки аналогії вибудовує зв'язок між навколишньою і замежовою, емпіричною та метаемпіричною організацією дійсності.

Універсальна метафізика – це метафізика, що вивчає абстрактне сутнє, фундаментальні принципи організації дійсності як цілого.

Спеціальна метафізика – це метафізика, що вивчає конкретне сутнє, душу, світ і Бога як види буття.

Метафізична логіка – це онтологія категорій «субстанція», «якість» і «кількість» як метатеорія логіки суб'єктно-предикативного дискурсу як теорії.

Трансцендентна метафізика – це вчення про взаємозв'язок світу досвіду із першопринципом.

Трансцендентальна феноменологія – це вчення про світ досвіду трансцендентального суб'єкта як смислового центру сутнього.

Трансцендентальний суб'єкт – це суб'єкт, очищений від усіх психологічних та емпіричних елементів.

Трансцендентальна свідомість – це чисте смислоутворення, самоочищення свідомості від нав'язуваних ззовні стереотипів і схем, створення умов чистої неупередженості, необхідної для споглядання сутностей та їх опису.

Феноменологічна редукція – це методологічна процедура, яка полягає у поступовому виключенні тверджень про незалежне від свідомості існування змістів актів свідомості.

Інтенціональність – це спрямованість свідомості на зміст своїх актів, внутрішньо притаманна, іманентна предметність.

Ноезис – це сама спрямованість свідомості, її акти, в яких конструюються інтенціональні об'єкти.

Ноема – це те, на що спрямована свідомість, сам інтенціональний об'єкт, взятий з боку його сутності.

Конституювання – це створення і виявлення феноменів у свідомості.

Феномен – це синонім факту, явище, що спостерігається суб'єктом.

Ейдос – це синонім сутності й протиставлення факту.

Мова трансцендентальної феноменології – це гібридна мова до-філософської розмовної практики і філософських феноменологічних описів світу чистої свідомості та її досвіду, зміст якої розкривається поза її відношенням до зовнішнього світу.

Феноменологія допредикативного досвіду – це вчення про чуттєво-тілесне, домовне існування суб'єкта.

Феноменологічна логіка – це онтологія категорій «інтенція», «феномен» і «ейдос» як метатеорія логіки суб'єктно-предикативного дискурсу як теорії.

Тести

1. Онтологія – це вчення про:

- а) буття, принципи його організації та пізнання;
- б) існування сутнього та його участь у бутті;
- в) сутність та її властивості.

2. Усіологія – це вчення про:

- а) буття як основу існування сутнього;
- б) сутнє як основу існування буття;
- в) сутність та її властивості.

3. Метафізика – це вчення про:

- а) існування усього, що є;
- б) будову усього, що є;
- в) розвиток усього, що є.

4. Метафізика ніколи не називалась:

- а) перша філософія;
- б) універсальна наука;
- в) формальна логіка.

5. Онтологія і метафізика співвідносяться у такий спосіб:

- а) онтологія і метафізика взаємно обґрунтовують одна одну;
- б) онтологія є передумовою та основою метафізики;
- в) метафізика є передумовою та основою онтології.

6. Буття – це:

- а) усе існуюче;
- б) світ як ціле;
- в) світ людини.

7. Основними формами буття є:

- а) буття необхідності;
- б) буття свободи;
- в) буття культури.

8. Незалежною основою буття є:

- а) абстракція;
- б) акциденція;
- в) субстанція.

9. Трансцендентальна феноменологія – це вчення про світ досвіду:

- а) трансцендентного суб'єкта;
- б) трансцендентального суб'єкта;
- в) іманентного суб'єкта.

10. Свідомість – це духовний світ:

- а) людини;
- б) культури;
- в) людини і суспільства.

Запитання

1. Яке значення має термін «метафізика»? Хто його запропонував? Що є предметом метафізики?

2. Чи потрібно вивчати метафізику у сучасну епоху? Які головні заперечення висуваються проти неї?

3. Скільки існує головних законів метафізики та як вони формулюються?

4. З яких підрозділів складається метафізика?

5. Що означає поняття «онтологія»? Як виник цей термін? Що вивчає онтологія?

6. Як можна визначити філософську психологію?

7. Що є предметом філософської теології?

8. Які принципи організації буття розглядаються в онтології?

9. Як Ви розумієте топологічний принцип організації буття?

10. Яким чином визначається простір? Що відомо про таку його властивість як тривимірність? Що таке гіперпростір?

11. Чим різняться фізичний простір, простір живих систем і соціальний простір?

12. Що таке річ? Який її філософський сенс?

13. Що розуміється під темпоральною організацією буття?

14. Що таке час та як його можна визначити через простір? Чи існує відмінність між фізичним, біологічним і соціальним часом? Що таке процес?

15. Як Ви розумієте структурно-системний принцип організації буття?

16. Як співвідносяться між собою система, структура та елемент?
17. У чому суть динамічного принципу організації буття?
18. Як Ви розумієте рух? Чому він є загальним способом існування світу? Чим рух відрізняється від розвитку? У чому полягає єдність руху, простору і часу?
19. Що таке світ? Як можливий світ відрізняється від дійсного світу? Як Ви розумієте твердження, що людина живе у множинному світі? Чому світ – це завжди ціле?
20. Що таке буття? Чи може воно включати в себе Бога? Чим відрізняються буття від існування? Які види має буття?
21. Який зміст вкладається в поняття «небуття»? Як співвідносяться поняття «ніщо» і «щось»?
22. Чим відрізняється буття світу від буття людини? Як співвідносяться поняття «буття», «субстанція», «світ людини»?
23. Як співвідносяться буття і матерія? Чи можна ототожнювати матерію із речовиною? Якщо ні, то чому?
24. Що таке свідомість? Яке її співвідношення із матерією, відображенням, ідеальним?
25. Наскільки виправдане ототожнення свідомості та абстрактного мислення?
26. Чи можна ототожнювати свідомість із психікою?
27. Який характер взаємодії свідомості та неусвідомлюваного?
28. Яка роль самосвідомості та рефлексії як вияву самосвідомості в існуванні свідомості?
29. Як співвідносяться самосвідомість та самопізнання?
30. Що таке трансцендентальна феноменологія?

Завдання

1. Поміркуйте над твердженням М. Гайдеггера: «Бути людиною і бути у світі – одне й те саме». Чому, на Вашу думку, бути людиною означає бути у світі?
2. Поясніть міркування М. Бердяєва: «Буття розкривається лише в людині, із людини, через людину. І лише тоді розкривається дух. Буття, яке не є дух, яке назовні, а не всередині, є тиранія натуралізму». Яке, на Вашу думку, місце буття людини у філософському розумінні буття? Коли особливо невідворотно проявляється «тиранія натуралізму»?
3. Прокоментуйте висловлювання К. Ясперса: «Для того, щоб досягти розуміння справжнього буття, я повинен знайти ціле, згідно з яким я визначаю, де ми знаходимося сьогодні. Завдання сучасності

потрібно висловлювати як цілком специфічні висловлювання з пафосом абсолютної значущості для теперішнього» У чому, на Ваш погляд, його ключова ідея? Чи спроможна людина загалом охопити, пізнати усю глибину свого буття?

4. Як Ви розумієте вислів Ж.-П. Сартра: «Людина несе тягар буття на своїх плечах»?

5. У чому філософський зміст твердження М. Гайдеггера: «думка надає слово буттю... Буття – найбільш висловлюване...» Чим, на Вашу думку, є мова для буття?

6. Як Ви розумієте слова Платона: «Час – це рухомий образ вічності». У чому полягає філософського світоглядний зміст поняття «час»?

7. На думку П. Чаадаєва, «усі часи ми створюємо самі собі, у цьому немає сумніву! Бог часу не створив. Він дозволив створити його людині». Яка концепція часу, на Ваш погляд, виражена у цьому твердженні?

8. На думку В. Леніна, «дарма багато теологів, що відчують ускладнення щодо того, куди їм помістити пекло, а також спирити побажали витягти для себе користь із четвертого виміру». Як, на Ваш погляд, співвідноситься гіперпростір із реальним тривимірним простором?

9. Поясніть М. Гайдеггера: «Та все ж у своїх відповідях на свої запитання про суще як таке, метафізика промовляє із нетаємничої відкритості буття». Що конкретно, на Вашу думку, хотів висловити автор? Якщо свідомість не тотожна буттю, то якою в її статусі вона є крізь буття? Яким є буття як свідомість?

10. За М. Гайдеггером, «завжди, коли метафізика репрезентує сутнє, буття вже висвітлилось». На чому, на Ваш погляд, зосереджується людина: на бутті чи на сутньому?

Теми доповідей

1. Універсум як відкрита система.
2. Світ як системна організація.
3. Субстанційна модель світу.
4. Геоцентрична модель світу.
5. Геліоцентрична модель світу.
6. Рух і розвиток у світлі теорії самоорганізації.
7. Ідеальність свідомості.
8. Іntenціональність свідомості.
9. Свідомість, самосвідомість і несвідоме.
10. Мова і свідомість.

Тема 3. Діалектика

План лекції

- 1. Поняття, предмет і структура діалектики.**
- 2. Емпірична і теоретична діалектика. Діалектична філософія та діалектична логіка.**
- 3. Категорії сфери буття та закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.**
- 4. Категорії сфери сутності та закон взаємодії і єдності протилежностей.**
- 5. Категорії сфери поняття та закон заперечення заперечення.**
- 6. Модифікації та альтернативи діалектики.**

Рекомендована література:

1. Андрущенко В. П. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинки. – К.: Каравела, 2009.
2. Івакін О. А. Філософія / О.А. Івакін. – Одеса: Юридична література, 2004.
3. Лисий В. П. Діалектика: навч. посібник / В.П. Лисий. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014.
4. Минасян А.М. Диалектика как логика: Учебник / А.М. Минасян. – Ростов н/Д: РИСИ, 1991.
5. Петрушенко В.Л. Філософія / В.Л. Петрушенко. – Львів: Магнолія Плюс, 2004.
6. Солопов Е.Ф. Логика диалектики / Е.Ф. Солопов. – М.: Либрокком, 2011.
7. Труфанов С.Н. «Наука логики» Гегеля в доступном изложении / С.Н. Труфанов. – Самара: Парус, 1999.
8. Шуман А. Н. Философская логика: Истоки и эволюция / А. Н. Шуман. – Мн.: Экономпресс, 2001.
9. Шуман А. Н. Трансцендентальная философия / А. Н. Шуман. – Мн.: Экономпресс, 2002.

Виклад лекції

1. Поняття, предмет і структура діалектики

Термін «*діалектика*» грецького походження. Він перекладається як «*суперечка про істину*». У філософію його запровадив *Зенон Елейський*.

Діалектика вважається гордістю і неперевершеним здобутком грецької та німецької культури. Звідси три основні форми філософської діалектики: антична, німецька ідеалістична та німецька матеріалістична. Фундаторами античної діалектики є *Геракліт, Платон, Аристотель, Зенон Елейський*, німецької ідеалістичної – *Іммануїл Кант, Йоган Фіхте, Фрідріх Шеллінг і Георг Гегель*, а німецької матеріалістичної – *Людвіг Феєрбах, Карл Маркс та Фрідріх Енгельс*.

Найдосконалішу і найбільш розвинуту діалектичну філософію як теорію розвитку суперечності та метод її розв'язання через синтез протилежностей створив Г. Гегель, поєднавши логіку, онтологію і гносеологію в єдину цілісну систему, задуману ним як повністю завершену. Він відкрив три основних закони діалектики та проаналізував 143 категорії діалектики.

У своїй енциклопедичній системі процесуальної діалектики Г. Гегель реалізував просвітницький проект систематизації наукових понять в «Енциклопедії» як завершеному циклі знання, замінивши алфавітний порядок «Енциклопедії» логічним, де зі змісту одного поняття з необхідністю повинен впливати зміст іншого. Тим самим він започаткував перехід мислення людства з рівня розсудку як нижчого щабля мислення до рівня розуму як його вищого щабля.

Діалектика – це вчення про розвиток через взаємодію і синтез протилежностей, а також сам процес розвитку як мислення, так і природи та суспільства. Вона є системою філософського знання, структурними елементами якої виступають принципи, категорії і закони.

Принципи діалектики – це фундаментальні положення, які слугують підставами для синтезу категорій, критеріями їх класифікації та орієнтирами при аналізі розвитку та взаємозв'язків дійсності. Принципами діалектики є принципи розвитку, загального зв'язку, тотожності мислення і буття, єдності рефлексії і руху, збігу початку та основи, збігу початку та кінця.

Принцип розвитку – це принцип діалектики, за яким усе змінюється, а зв'язок послідовних змін приводить до появи нового.

Принцип загального зв'язку – це принцип діалектики, за яким кожна дія або подія впливає на усю систему взаємозв'язків дійсності.

Принцип тотожності мислення і буття – це принцип діалектики, за яким суб'єкт і об'єкт, мислення і буття у пізнавальному процесі збігаються.

Принцип єдності рефлексії і руху – це принцип діалектики, за яким у пізнавальному русі теоретичної думки кожен її крок включається у зміст подальшого руху.

Принцип збігу початку та основи – це принцип діалектики, за яким початок є нічим іншим, як проявом простої основи.

Принцип збігу початку та кінця – це принцип діалектики, за яким наприкінці процесу розвитку вичерпуються усі можливості певної основи.

Категорії діалектики – це **об'єктивні категорії буття і суб'єктивні категорії мислення, у яких визначається об'єктивна та суб'єктивна реальність**. Їх поділяють на три групи: системні, оперативні та системно-оперативні. Кожна із системних категорій займає одне чітко визначене місце у структурі діалектичної системи категорій. Оперативні категорії не займають визначеного місця у системі категорій діалектики, але функціонують як принципи її побудови і пояснення. Системно-оперативні категорії мають подвійний теоретичний статус: вони і системні, і оперативні. Системними категоріями діалектики вважаються «буття», «ніщо», «чисте буття», «наявне буття» тощо, оперативними – «зняття», «теза», «антитеза», «синтез» і таке інше, системно-оперативними – «становлення», «виникнення», «тотожність», «суперечність» та інші.

Закони діалектики – це **набори цілісно пов'язаних категорій діалектики, які виражають універсальні характеристики руху і розвитку як такого**. Розрізняють неосновні та основні закони діалектики.

Неосновні закони діалектики – це **парні категорії діалектики як її особливі принципи**. Ними є такі парні категорії діалектики як «якість і кількість», «явище і сутність», «зміст і форма», «причина і наслідок» тощо.

Основні закони діалектики – це **принципи діалектики, які в узагальненому вигляді описують механізм, джерело і спрямованість процесу розвитку в мисленні, природі та суспільстві**. Ними вважаються закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон взаємодії та єдності протилежностей, закон заперечення заперечення.

2. Емпірична і теоретична діалектика. Діалектична філософія та діалектична логіка

Діалектика поділяється на емпіричну і теоретичну.

Емпірична діалектика – це окремі, ізольовані елементи діалектики в її історії. Емпірична діалектика як історія діалектики входить

до складу історії філософії. Прикладами емпіричної діалектики є категорії «можливість і дійсність», «форма і матерія» *Аристотеля*, «незалежне і залежне», «просте і множинне», «абсолютне і відносне» *Дунса Скота*, «скінченне і нескінченне», «мінімум і максимум» *Миколи Кузанського*, «свобода і необхідність» *Бенедикта Спінози* тощо.

Теоретична діалектика – це діалектика як теоретична система, у якій усі її елементи взаємопов'язані. Теоретична діалектика як філософська система входить до складу теоретичної філософії. Прикладом теоретичної діалектики є енциклопедична система процесуальної діалектики Г. Гегеля, складена із теоретичної логіки, або просто логіки, і прикладної логіки, або філософії природи та філософії духу.

У складі теоретичної діалектики розрізняють діалектичну філософію та діалектичну логіку.

Діалектична філософія – це побудова теорії розвитку шляхом руху категорій через протилежні визначення до системної цілісності.

Результати побудови теорії розвитку фіксують за допомогою мови діалектики. *Мова діалектики – це мова парадоксальна, яка завдяки парадоксу стверджує два протилежні смисли в одному виразі.* Вона містить такі полярні терміни як «субстанція і акциденції», «одиничне і загальне», «якість і кількість» тощо.

Мова діалектики є методом побудови діалектичної логіки. *Діалектична логіка – це онтологія категорій «загальне», «особливе» й «одиничне» як метатеорія логіки суб'єктно-предикативного дискурсу як теорії.*

Специфіку діалектичної логіки можна збагнути лише через її порівняння із метафізичною логікою. *Метафізична логіка – це теорія побудови предикативних тверджень з одним предикатом, функцію якого можуть виконувати такі категорії метафізики як «субстанція», «якість» та «кількість».* А діалектична логіка – це теорія побудови предикативних тверджень із двома предикатами, функції яких можуть виконувати такі категорії діалектики як «загальне», «особливе» та «одиничне».

Метафізичне твердження є дефініцією суб'єкта, що має форму «суб'єкт є предикат», діалектичне твердження – дефініцією суб'єкта і дефініцією предиката, що має комбіновану (пряму і обернену) форму «суб'єкт є предикат, предикат є суб'єкт». Ця абстрактна форма може набувати різноманітних конкретних визначень: «суб'єкт є одиничне, предикат є загальне», «суб'єкт є загальне, предикат є особливе» тощо.

Якщо в метафізичній логіці субстанція є одиничне, акциденції – загальне, то в діалектичній логіці навпаки – субстанція є загальне, акциденції – одиничне.

В онтології категорій «загальне», «особливе» й «одиничне» існує кількісний і якісний підхід до їхнього співвідношення. При кількісному підході одиничне є одне, особливе – деякі, загальне – всі. А при якісному підході одиничне є буття, загальне – сутність, особливе – поняття.

Загальне в онтології категорій «загальне», «особливе» й «одиничне» слід розуміти як всезагальне. Коли мовиться про загальне поняття, тоді вживається слово «загалом», наприклад: «дім загалом», «книга загалом». Коли ж мова заходить про всезагальний момент поняття, то тут вживається вираз «в цілому», наприклад: «біосфера в цілому», «університет в цілому».

При якісному підході до онтології категорій «загальне», «особливе» й «одиничне» має існувати система із трьох категорій, як систем різного рівня спільності, у якій особливе опосередковує відношення між одиничним і загальним. При кількісному ж підході до онтології категорій «загальне», «особливе» й «одиничне» систему із трьох категорій можна редукувати до системи із двох категорій: «загальне – особливе», «загальне – одиничне», «особливе – одиничне», і навпаки.

У *загально-особливому твердженні* суб'єктом є загальне, предикатом – особливе. Його можна записати схемою: « $S(z) - P(y)$ ». Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує загальне (z), функцію предиката (P) – особливе (y)». Наприклад, «Людина ($S(z)$) є людина, що навчається ($P(y)$)».

У *загально-одиничному твердженні* суб'єктом є загальне, предикатом – одиничне. Його можна записати схемою: « $S(z) - P(x)$ ». Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує загальне (z), функцію предиката (P) – одиничне (x)». Наприклад, «Людина ($S(z)$) є студент ($P(x)$)».

У *особливо-одиничному твердженні* суб'єктом є особливе, предикатом – одиничне. Його можна записати схемою: « $S(y) - P(x)$ ». Вона читається: «Функцію суб'єкта (S) виконує особливе (y), функцію предиката (P) – одиничне (x)». Наприклад, «Людина, що навчається ($S(y)$) є студент ($P(x)$)».

Принципами діалектичної логіки є принципи сходження від абстрактного до конкретного, групування категорій за сферами пізнання, єдності аналізу і синтезу та єдності історичного і логічного.

Принцип сходження від абстрактного до конкретного – це принцип діалектичної логіки, за яким теоретичне мислення просувається дедуктивним шляхом від вихідної абстракції до конкретної системи її дефінітивних специфікацій. У процесі руху від абстрактного до конкретного абстрактне поняття змістовно збагачується, ущільнюється і деталізується. Прикладом руху від абстрактного до конкретного є перехід від поняття «паралелограм» до поняття «квадрат», а потім – до поняття «білий квадрат».

Принцип групування категорій за сферами пізнання – це принцип діалектичної логіки, за яким певній сфері вияву дійсності відповідає своє коло категоріальних визначень: сфера категорій буття, сфера категорій сутності та сфера категорій поняття. Сфері категорій буття відповідає «якість», «кількість» і «міра», сфері категорій сутності – «існування», «явище» і «дійсність», сфері категорій поняття – «суб'єктивне поняття», «об'єкт» та «ідея». Категоріальні визначення утворюють колоподібну систему категорій, у якій остання категорія поєднується з першою.

Принцип єдності аналізу і синтезу – це принцип діалектичної логіки, за яким механізм розвитку будь-якого явища включає в себе тезу (покладання, вихідне твердження), антитезу (самороздвоєння, самозаперечення тези) і синтез (спільне покладання тези і антитези, їхнє обмеження, нове твердження). Важливо підкреслити, що в діалектичній логіці заперечується зміст, а не форма твердження. Саме тому в логіці висловлювань як розділі сучасної формальної логіки в результаті зняття подвійного заперечення отримують вихідне твердження, а в діалектичній логіці – нове твердження. Прикладом єдності аналізу і синтезу є такі тріадні цикли: «квітка (теза) – брунька (антитеза) – плід (синтез)», «зерно (теза) – стебло (антитеза) – колос (синтез)».

Принцип єдності історичного та логічного – це принцип діалектичної логіки, за яким логічна послідовність виникнення категорій збігається з історичною послідовністю запровадження їх у наукову сферу. Єдність історичного і логічного в історії філософії реалізується у такій послідовності: «буття» (антична філософія) – «сутність» (філософія Нового часу) – «поняття» (німецька класична філософія).

Перші три принципи діалектичної логіки мають внутрішній характер, а останній – зовнішній.

3. Категорії сфери буття та закон взаємного переходу кількісних і якісних змін

Категорії сфери буття – це категорії діалектики, що містять безпосередні визначення сутнього. У сфері буття відношення між категоріями має форму переходу.

Перехід – це зникнення одного та виникнення іншого, і навпаки. Він, фактично, є подвійним переходом або взаємопереходом. Так, буття переходить у небуття, кількість – у якість тощо.

Перехід є видом зв'язку категорій якості, кількості й міри.

Якість – це кількісний інтервал між елементами, множинами і величинами. Категоріями якості є «буття», «ніщо», «становлення», «чисте буття», «наявне буття», «для-себе-буття». Якість виявляється у властивості. Вони співвідносяться як категорія і субкатегорія.

Властивість – це зовнішній вияв якості, те, що притаманне певним об'єктам, зумовлює їхню єдність або відмінність. Так, яблуко залишається яблуком незалежно від того, чи має воно зелений колір або червоний, чи є воно великим або малим, солодким або кислим, важким або легким. Ці якості яблука постають як його властивості. Вони не є для яблука такими, без яких воно перестане бути самим собою.

Кількість – це якісна специфіка елементів, множин і величин. Категоріями кількості є «чиста кількість», «визначена кількість», «кількісна нескінченність», «кількісне відношення». Наприклад, олівець, більший або менший, є той самий олівець, але до певної межі, за якою він втрачає свою якість і його не можна використати у старій якості. У певних межах кількість може змінюватися, зберігаючи якість незмінною. Цей процес може відбуватися за умов збільшення чи зменшення параметрів деякого об'єкта, заміни одних його взаємодіючих елементів іншими.

Відношення між якістю і кількістю має форму взаємопереходу як процесу становлення міри. *Міра – це кількісна якість чи кількісний інтервал, у межах якого якість зберігається, або збалансоване співвідношення кількісних і якісних характеристик, порушення якого приводить до зміни якості.* Так, міра, при якій у звичайних умовах існує вода – це інтервал температури від 0 °С до 100 °С. Категоріями міри є «специфічна кількість», «специфічна міра», «реальна міра».

На підставі таких категорій, як якість, кількість і міра, можна розкрити зміст закону взаємного переходу кількісних і якісних змін. *Цей закон є принципом діалектики, що описує механізм переходу від кількісних до якісних змін, і навпаки.* За цим принципом кількіс-

ні зміни, переростаючи межі міри, приводять до якісних змін, а новостворена якість породжує нові можливості та інтервали кількісних змін. Прикладом дії цього закону є зміна агрегатного стану води, яка за нормального атмосферного тиску переходить при температурі 0 °С із рідкого стану у твердий, а при температурі 100 °С – із рідкого у газоподібний.

4. Категорії сфери сутності та закон взаємодії і єдності протилежностей

Категорії сфери сутності – це категорії діалектики, що містять опосередковані визначення сутнього. У сфері сутнього відношення між категоріями має форму відображення.

Відображення – це результат взаємодії між явищами і процесами, коли одна протилежна сторона явища чи процесу віддзеркалюється в іншій та не може існувати без неї. Так, позитивне не існує без негативного, явище – без сутності, форма – без змісту, як і навпаки. Відображення є видом зв'язку категорій сутність, явище і дійсність.

Сутність – це внутрішня, прихована основа явища, його найбільш стала складова. Категоріями сутності є «основа», «існування», «річ».

Явище – це той чи інший зовнішній вираз сутності. Категоріями явища є «відношення», «зміст і форма», «ціле і частина».

Явище не завжди адекватно виражає сутність. Часто явище виражає її у вигляді *видимості*. Так, схід і захід Сонця сприймається як рух Сонця навколо Землі, а не Землі навколо своєї осі.

Дійсність – це те, що реально існує та діє, результат однієї із можливостей чи здійснення можливості. Вона є єдністю сутності та явища, внутрішнього і зовнішнього. Категоріями дійсності є «субстанція і акциденції», «необхідність і випадковість», «причина і наслідок».

Сутність розкривається через наступну низку категорій: «тотожність – відмінність – протилежність – суперечність – основа».

Тотожність – це абсолютна однаковість речей і явищ, їх повний збіг. Такий стан наявний у мисленні, у бутті він відсутній – усі речі чи явища різні.

Відмінність – це неоднаковість, незбігання, нерівність речей чи явищ до самих себе та до інших речей. Так, кожна бджола має те спільне, що поєднує безліч бджіл у вид. Водночас кожна бджола є індивідуальною та унікальною.

Протилежність – це такі сторони речей чи явищ, які передбачають та одночасно виключають одна одну. Протилежностями є чорне і біле, плюс і мінус, початок і кінець, творення і руйнування тощо.

Суперечність – це активна взаємодія протилежностей, які перебувають у внутрішній єдності, взаємопроникненні та взаємовиключенні, що спричиняє зміну та розвиток, виступаючи джерелом саморуху. Суперечності можуть бути внутрішніми та зовнішніми, головними та неголовними, суттєвими та несуттєвими, антагоністичними та неантагоністичними.

Основа – це те, що є генетично наданим, онтологічно безумовним, визначає головні особливості його сутності. Вона є збігом змісту і форми, цілого і частини, причини і наслідку.

На підставі таких категорій, як тотожність, відмінність, протилежність, суперечність та основа, можна розкрити зміст закону взаємодії та єдності протилежностей. Цей закон є принципом діалектики, за яким джерелом змін і розвитку є внутрішні суперечності, взаємодія між якими дає імпульс до розвитку, виступає його рушійною силою. Так, життя організму, з одного боку, є народження і розвиток нових клітин, а з іншого – відмирання старих. Тільки взаємодія цих взаємовиключаючих тенденцій – народження та вмирання – забезпечує існування живого організму як унікальної системної цілісності.

5. Категорії сфери поняття та закон заперечення заперечення

Категорії сфери поняття – це категорії діалектики, що синтезують безпосередні та опосередковані визначення сутнього в єдине ціле. У сфері поняття відношення між категоріями має форму розвитку.

Розвиток – це особливий вид руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні якісні зміни. Він є цілісністю, моментами якої є перехід і відображення. Розвиток є видом зв'язку категорій загальне, особливе й одиничне.

Загальне – це ціле чи рід. Ціле є будь-яке утворення дійсності, що у своїх просторових чи часових межах та взаємодіях постає як неподільне хоча б на якомусь рівні, наділене якісними і кількісними характеристиками, та таке, що має усталену внутрішню структуру. Рід є поняття, до обсягу якого входять обсяги видових та одиничних понять.

Особливе – це частина чи вид. Частина є просторова, часова, змістовна чи субстратна складова явища, що має характеристики цілого. Вид є поняття, обсягом якого є клас предметів, що входить в обсяг ширшого родового поняття.

Одиничне – це елемент чи індивід. Елемент є неподільне у складі частини або цілого. Індивід є поняття, обсягом якого є клас із одним предметом.

Звідси дві низки категорій: «ціле – частина – елемент» і «рід – вид – індивід», що утворюють структуру діалектичного поняття як системних цілісностей загального, особливого та одиничного.

Розвиток діалектичного поняття – це подвійне визначення як діалектичне заперечення. У свою чергу, заперечення – це певний тип відношення між двома послідовними етапами розвитку деякого об'єкта. Розрізняють два види заперечення: метафізичне та діалектичне.

Метафізичне заперечення – це абсолютне відкидання, знищення без збереження усього корисного, без зв'язку того, що було, із тим, що є.

Діалектичне заперечення – це заперечення як момент розвитку та як момент зв'язку етапів розвитку, в якому зі старої якості зберігається усе позитивне, життєздатне, а застаріле і нежиттєздатне – відкидається.

Перший вид заперечення входить у другий як підпорядкований момент.

Діалектичне заперечення або зняття є вихідним принципом побудови енциклопедичної системи процесуальної діалектики Г. Гегеля. Першим результатом становлення його енциклопедичної системи є наявне буття або якість; знята якість є кількість; знята кількість – міра; знята міра – сутність; знята сутність – явище; зняте явище – дійсність; знята дійсність – поняття; зняте поняття – об'єктивність; знята об'єктивність – абсолютна ідея; знята абсолютна ідея – природа; знята природа – суб'єктивний дух; знятий суб'єктивний дух – моральний, об'єктивний дух; знятий моральний дух – мистецтво; зняте мистецтво – релігія; знята релігія – абсолютне знання, філософія.

На підставі таких категорій, як розвиток і діалектичне заперечення, можна розкрити зміст закону заперечення заперечення. **Цей закон є принципом діалектики, який описує поступальну спрямованість розвитку, його спіралеподібний, циклічний характер. Відповідно до нього у процесі заперечення початкового стану, старої якості новим у новій якості потенційно зберігаються елементи старого і при другому, повторному запереченні вони відновлюються, але в іншому, перетвореному вигляді.** Так, запропонована в оптиці корпускулярна теорія світла спочатку була відкинута хвильовою

теорією світла (перше заперечення), але потім корпускулярні уявлення знову увійшли в оптику, але вже на новій основі, у поєднанні з ідеєю хвильової природи світла (друге заперечення і синтез).

6. Модифікації та альтернативи діалектики

Модифікації діалектики – це історичні форми класичної і посткласичної діалектики. Головними серед них є ідеалістична і матеріалістична, процесуальна і негативна, екзистенціальна і соціальна діалектика.

Ідеалістична діалектика – це вчення про розвиток, яке виходить із принципу першості духу перед матерією. Вона існує у вигляді об'єктивної і суб'єктивної діалектики. *Об'єктивна діалектика – це вчення про розвиток поняття як сутнього. Суб'єктивна діалектика – це вчення про розвиток поняття як поняття.* Поділ діалектики на об'єктивну і суб'єктивну був здійснений Г. Гегелем.

Матеріалістична діалектика – це вчення про розвиток, яке виходить із принципу першості матерії перед духом. Її складовими є діалектичний та історичний матеріалізм. *Діалектичний матеріалізм – це діалектика як метатеорія практики і матеріалізм як стратегія її побудови та методологія застосування. Історичний матеріалізм – це діалектика як онтологія суспільного буття і матеріалізм як стратегія її побудови та методологія застосування.* Розробкою матеріалістичної діалектики займалися К. Маркс і Ф. Енгельс.

Процесуальна діалектика – це діалектика, яка побудована на принципах тотожності об'єкта і суб'єкта та заперечення заперечення. Її систематично розробив Г. Гегель.

Негативна діалектика – це діалектика, яка побудована на принципах нетотожності об'єкта і суб'єкта та абсолютного заперечення. Вона викладена в однойменній праці Теодора Адорно.

Екзистенціальна діалектика – це діалектика, у якій розвиток особистості здійснюється через розв'язання суперечностей між насолодою, обов'язком і стражданням. Її обґрунтував Серен К'єркегор.

Соціальна діалектика – це діалектика, у якій розвиток суспільства та його історії розглядається як результат розв'язання суперечностей між антагоністичними класами. Вона існує у вигляді еволюційної і революційної діалектики. *Еволюційна діалектика* обстоювалася у працях І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, *революційна* – у працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна.

Альтернативи діалектики – це протилежні діалектиці світоглядні позиції та методологічні настановлення. До них зараховують метафізику, догматизм, релятивізм, еклектику і софістику.

В онтологічному плані альтернативою діалектики є метафізика. Як і діалектика, *метафізика* розглядає причинні зв'язки між явищами та рух процесів дійсності. Однак, на противагу діалектиці, метафізика робить це спрощено, не враховуючи взаємопереходи причинних зв'язків, коли причина і наслідок міняються місцями, а сам процес розвитку тлумачить еволюційно як поступове, повільне, просте кількісне збільшення або зменшення об'єктів без їх якісної зміни.

У гносеологічному плані альтернативами діалектики є догматизм і релятивізм. *Догматизм* визнає лише абсолютну істину, *релятивізм* – тільки відносну істину, через що вони абсолютизують протилежні аспекти пізнавального процесу, ігноруючи зв'язок абсолютного і відносного в істині.

У логічному плані альтернативами діалектики виступають еклектика і софістика. *Еклектика* – це філософський метод, за допомогою якого довільно поєднуються ідеї та факти, що не мають внутрішніх і необхідних зв'язків між собою. Вона схожа із діалектикою тим, що виходить з онтології множин і намагається поєднати окремі елементи в єдину цілісну множину, але докорінно відрізняється від неї способом поєднання. Еклектика не прагне відшукати внутрішні засади єдності ізольованих елементів, а тому постає формою зовнішнього, чисто механічного їх поєднання. *Софістика* – це філософський метод, у якому обґрунтування доповнюється маніпулюванням. Звідси суб'єктивістський характер софістики, який приводить до такої інтерпретації фактів, котра суперечить реальним процесам розвитку.

Дидактичні матеріали до теми Глосарій

Діалектика – це вчення про розвиток через взаємодію і синтез протилежностей, а також сам процес розвитку як мислення, так і природи та суспільства.

Принципи діалектики – це фундаментальні положення, які слугують підставами для синтезу категорій, критеріями їх класифікації та орієнтирами при аналізі розвитку та взаємозв'язків дійсності.

Категорії діалектики – це об'єктивні категорії буття і суб'єктивні категорії мислення, у яких визначається об'єктивна та суб'єктивна реальність.

Закони діалектики – це набори цілісно пов’язаних категорій діалектики, які виражають універсальні характеристики руху і розвитку як такого.

Емпірична діалектика – це окремі, ізольовані елементи діалектики в її історії.

Теоретична діалектика – це діалектика як теоретична система, у якій усі її елементи взаємопов’язані.

Діалектична філософія – це побудова теорії розвитку шляхом руху категорій через протилежні визначення до системної цілісності.

Мова діалектики – це мова парадоксальна, яка завдяки парадоксу стверджує два протилежні смисли в одному виразі.

Діалектична логіка – це онтологія категорій «загальне», «особливе» й «одиничне» як метатеорія логіки суб’єктно-предикативного дискурсу як теорії.

Категорії сфери буття – це категорії діалектики, що містять безпосередні визначення сутнього.

Перехід – це зникнення одного та виникнення іншого, і навпаки.

Якість – це кількісний інтервал між елементами, множинами і величинами.

Властивість – це зовнішній вияв якості, те, що притаманне певним об’єктам, зумовлює їхню єдність або відмінність.

Кількість – це якісна специфіка елементів, множин і величин.

Міра – це кількісна якість чи кількісний інтервал, у межах якого якість зберігається, або збалансоване співвідношення кількісних і якісних характеристик, порушення якого приводить до зміни якості.

Категорії сфери сутності – це категорії діалектики, що містять опосередковані визначення сутнього.

Відображення – це результат взаємодії між явищами і процесами, коли одна протилежна сторона явища чи процесу віддзеркалюється в іншій та не може існувати без неї.

Сутність – це внутрішня, прихована основа явища, його найбільш стала складова.

Явище – це той чи інший зовнішній вираз сутності.

Дійсність – це те, що реально існує та діє, результат однієї із можливостей чи здійснення можливості.

Тотожність – це абсолютна однаковість речей і явищ, їх повний збіг.

Відмінність – це неоднаковість, незбігання, нерівність речей чи явищ до самих себе та до інших речей.

Протилежність – це такі сторони речей чи явищ, які передбачають та одночасно виключають одна одну.

Суперечність – це активна взаємодія протилежностей, які перебувають у внутрішній єдності, взаємопроникненні та взаємовиключенні, що спричиняє зміну та розвиток, виступаючи джерелом саморуху.

Основа – це те, що є генетично наданим, онтологічно безумовним, визначає головні особливості його сутності.

Категорії сфери поняття – це категорії діалектики, що синтезують безпосередні та опосередковані визначення сутнього в єдине ціле.

Розвиток – це особливий вид руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні якісні зміни.

Загальне – це ціле чи рід.

Особливе – це частина чи вид.

Одиничне – це елемент чи індивід.

Діалектичне заперечення – це заперечення як момент розвитку та як момент зв'язку етапів розвитку, в якому зі старої якості зберігається усе позитивне, життєздатне, а застаріле і нежиттєздатне – відкидається.

Модифікації діалектики – це історичні форми класичної і посткласичної діалектики.

Ідеалістична діалектика – це вчення про розвиток, яке виходить із принципу першості духу перед матерією.

Об'єктивна діалектика – це вчення про розвиток поняття як сутнього.

Суб'єктивна діалектика – це вчення про розвиток поняття як поняття.

Матеріалістична діалектика – це вчення про розвиток, яке виходить із принципу першості матерії перед духом.

Діалектичний матеріалізм – це діалектика як метатеорія практики і матеріалізм як стратегія її побудови та методологія застосування.

Історичний матеріалізм – це діалектика як онтологія суспільного буття і матеріалізм як стратегія її побудови та методологія застосування.

Процесуальна діалектика – це діалектика, яка побудована на принципах тотожності об'єкта і суб'єкта та заперечення заперечення.

Негативна діалектика – це діалектика, яка побудована на принципах нетотожності об'єкта і суб'єкта та абсолютного заперечення.

Екзистенціальна діалектика – це діалектика, у якій розвиток особистості здійснюється через розв'язання суперечностей між насолодою, обов'язком і стражданням.

Соціальна діалектика – це діалектика, у якій розвиток суспільства та його історії розглядається як результат розв’язання суперечностей між антагоністичними класами.

Альтернативи діалектики – це протилежні діалектиці світоглядні позиції та методологічні настановлення.

Еклектика – це філософський метод, за допомогою якого довільно поєднуються ідеї та факти, що не мають внутрішніх і необхідних зв’язків між собою.

Софістика – це філософський метод, у якому обґрунтування доповнюється маніпулюванням.

Тести

1. Діалектика – це вчення, яке стверджує:

- а) все у світі стало;
- б) все у світі змінюється;
- в) все у світі відносно.

2. Основним принципом діалектики є:

- а) принцип відносності;
- б) принцип доповнювальності;
- в) принцип розвитку.

3. Категорія «міра» пов’язана із законом:

- а) взаємодії і єдності протилежностей;
- б) взаємного переходу кількісних і якісних змін;
- в) взаємодії протилежностей і заперечення заперечення.

4. Механізм розвитку описують категорії:

- а) теза – антитеза – інтуїція;
- б) теза – антитеза – інтеграція;
- в) теза – антитеза – синтез.

5. Джерелом діалектичного розвитку є:

- а) необхідність;
- б) суперечність;
- в) протилежність.

6. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін описують категорії:

- а) сутність, явище, дійсність;
- б) якість, кількість, міра;
- в) загальне, особливе, одиничне.

7. Якість – це:

- а) характеристика елементів множини;

- б) відмінність між елементами множини;
- в) подібність між елементами множини.

8. Кількість – це:

- а) якісна специфіка елементів множини;
- б) кількісний інтервал між елементами множини;
- в) тотожність елементів множини.

9. Закон взаємодії та єдності протилежностей описують категорії:

- а) протилежність, суперечність, основа;
- б) протилежність, взаємодія, єдність;
- в) протилежність, відношення, основа.

10. Закон заперечення заперечення описують категорії:

- а) рух і розвиток;
- б) протилежність і суперечність;
- в) розвиток і діалектичне заперечення.

Запитання

1. Що означає термін «діалектика»? Як змінювався зміст поняття діалектики у процесі історичного розвитку філософії? Які відмінності існують між історичними формами діалектики?

2. Як можна визначити діалектику? Що таке об'єктивна діалектика і де вона себе проявляє? У яких форма існує суб'єктивна діалектика?

3. Що таке система діалектики, яка її структура та які елементи вона в себе включає? Який характер має діалектика? Які функції вона виконує?

4. Яка роль діалектики щодо пізнавальної і практичної діяльності людей?

5. Що таке принципи діалектики? Який смисл основних принципів діалектики?

6. Як можна визначити принципи «розвиток» і «всезагальний зв'язок»? Як співвідносяться ці поняття?

7. Які методологічні вимоги до пізнання і практики можна зробити із вчення діалектики про всезагальний зв'язок і розвиток?

8. Який логічний зв'язок існує між принципом розвитку і методологічною вимогою конкретно-історичного підходу до вирішення наукових та практичних проблем?

9. Чому розвиток виступає всезагальним, універсальним способом усякого буття?

10. Що таке діалектичні категорії? Чим відрізняються між собою категорії сфери буття, сфери сутності та сфери поняття?

11. Як визначаються полярні категорії «якість», «кількість», «міра»? Як співвідносяться полярні та парні категорії «стрибок», «еволюція» та «революція»?

12. Яким чином визначаються та співвідносяться такі парні і полярні категорії як «сутність» і «явище», «зміст» і «форма», «ціле» і «частина», «дійсність» і «можливість», «необхідність» і «випадковість», «причина» і «наслідок»?

13. Яка різниця між сумативним цілим і цілісністю? Які основні ознаки причинно-наслідкового зв'язку?

14. Як визначаються та співвідносяться такі полярні категорії як «загальне», «одиничне» і «особливе»?

15. Що таке діалектичні суперечності? Який смисл діалектичного заперечення?

16. Яке значення для науки і практики мають категорії діалектики?

17. Як можна визначити закони діалектики? Чим відрізняються основні закони діалектики від неосновних?

18. Як визначається закон взаємодії та єдності протилежності? На яких категоріях базується його формулювання?

19. Як визначається закон взаємного переходу кількісних і якісних змін? На яких категоріях базується його формулювання?

20. Як визначається закон заперечення заперечення? На яких категоріях базується його формулювання?

21. Яке методологічне значення законів діалектики для науки і практики?

22. Що являє собою діалектика як метод? Якою є сфера дії діалектичного методу та де її межі?

23. Що таке матеріалістична діалектика? Чи правомірно стверджувати, що матеріалістична діалектика – це виправлена і поліпшена ідеалістична версія діалектики?

24. Як співвідносяться матеріалістична та соціальна діалектика? Чи можна вважати соціальну діалектику варіантом матеріалістичної діалектики, обмеженої соціальністю?

25. Як можна визначити і охарактеризувати екзистенціальну та негативну діалектику?

26. Як формулюється проблема діалектичного синтезу? Чим можна доповнити діалектичний метод, щоб зробити його надійним?

27. Що відрізняє діалектику від метафізики, еклетики, софістики, релятивізму та догматизму? Чим спричиняється догматизм в індивідуальному та груповому мисленні?

28. Чи можна вважати синергетику альтернативною діалектики? Яким чином вони співвідносяться?

29. Чи існують альтернативи для діалектики, чи вона є безальтернативною теорією та методом?

30. Який статус діалектики в сучасній філософії?

Завдання

1. Які риси діалектики виражені в таких висловлюваннях:

а) «схована гармонія сильніше явної»;

б) «подібний до безладного сміття найпрекрасніший космос»;

в) «найкрасивіша з мавп – потворна, якщо зрівняти її з людським родом»?

г) «те саме живе і померле, що прокинулося і спить, молоде і старе, тому що перше зникає в другому, а друге в першому»;

д) «суперечність зближує, розмаїтість породжує прекрасну гармонію, і все через суперечність створюється».

2. Якою категорією діалектики можна виразити твердження Парацельса: «Усе є отрута, і все є ліки, тим або іншим робить лише доза».

3. На яку особливість взаємного переходу кількісних і якісних змін звертав увагу Г. Гегель, наводячи дотепні приклади із суперечок давньогрецьких філософів: «Чи стає хвіст коня голим, якщо вирвати з нього одну волосину?», «Чи створює одне додане пшеничне зерно купу?».

4. Елементи якого закону діалектики містяться в наступному міркуванні М. Твена: «Коли мені було 15 років, я вважав, що мій батько знає все, а я нічого; в 25 років я дійшов висновку, що знаю все, а мій батько нічого; а коли мені виповнилось 35 років, я побачив, що мій батько знає дещо»?

5. Які можливості – реальні чи абстрактні іронічно описує Г. Гегель?: «Можливо, що сьогодні у вечері Місяць упаде на Землю, тому що місяць є тіло, віддалене від Землі і може, тому також упасти долілиць, як камінь, кинутий у повітря; можливо, що турецький султан зробиться Папою, тому що він – людина».

6. Чи погоджуєтесь Ви з наступними поглядами на випадковість:

а) «люди вигадали ідол випадку, щоб користуватися ним як приводом, що прикриває їхню власну нерозсудливість»;

б) «випадковість – беззвітний і безпричинний початок, в який вірує той, хто відкидає провидіння».

7. Як з погляду діалектики можна оцінити позицію Б. Спінози: «Можливе і випадкове – лише недоліки нашого розуму. Хто захоче це

заперечувати, тому неважко бути довести його помилку. Саме, якщо він зверне увагу на природу і її залежність від Бога, то він не знайде нічого випадкового в речах...».

8. Які елементи діалектики виражені в давньоіндійському афоризмі?: «Не будь ні занадто грубим, ні занадто впертим, ні занадто м'яким, ні занадто схильним до доказів, ні занадто гнівним. Упертість відштовхує, м'якість викликає презирство, зайві докази кривдять, сліпа віра робить смішним, невір'я веде до пороку».

9. Поясніть з погляду законів діалектики, чому, на думку Плутарха, «базика хоче змусити себе любити і викликає ненависть, прагне зробити послугу і стає нав'язливим, бажає викликати подив і робиться смішним»?

10. Які сторони діалектики пізнання виражені в таких афоризмах?:

- а) «пізнане – значить обмірковане»(Г. Гегель);
- б) «суперечність є критерій істини, відсутність її – критерій оманни» (Г. Гегель);
- в) «природу легше опанувати, підкоряючись їй» (Ф. Бекон).

Теми доповідей

1. Діалектика як теорія розвитку.
2. Діалектика кількісних та якісних змін.
3. Діалектична суперечність як джерело розвитку.
4. Особливості закону заперечення заперечення.
5. Категорії діалекти як універсальні форми мислення.
6. Негативна діалектика.
7. Екзистенціальна діалектика.
8. Метафізика – альтернатива діалектики як теорії розвитку.
9. Догматизм і релятивізм – альтернативи діалектики як теорії пізнання.
10. Еклектика і софістика – альтернативи діалектики як логіки.

Тема 4.
Гносеологія, епістемологія, філософія науки

План лекції

- 1. Поняття і предмет гносеології, епістемології та філософії науки.**
- 2. Пізнання, його складові, рівні, форми та можливості.**
- 3. Знання як передумова і результат пізнання.**
- 4. Наукове пізнання та його основні форми.**
- 5. Наукове знання, його рівні та методи.**
- 6. Проблема істини у науковому пізнанні, її концепції та критерії науковості.**

Рекомендована література:

1. Андрущенко В. П. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинки. – К.: Каравела, 2009.
2. Будко В. В. Философия науки / В. В. Будко. – Харьков: Консум, 2005.
3. Ильин В. В. Философия. Метафилософия. Онтология. Гносеология. Эпистемология / В. В. Ильин. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – Т. 1.
4. Петрушенко В. Л. Філософія / В. Л. Петрушенко. – Львів: Магнолія Плюс, 2004.
5. Петрушенко В. Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія / В. Л. Петрушенко. – Львів: Ахілл, 2005.
6. Терешкун О. Ф. Гуманітарно-наукові парадигми техніки: Монографія / О. Ф. Терешкун. – Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М., 2016.
7. Філософія / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. – Харків: Фоліо, 2013.
8. Філософія науки : навчальний посібник / І.М. Гоян, І.С. Матвієнко, С.В. Сторожук; за ред. С. В. Сторожук. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016.
9. Философия науки / Под ред. С. А. Лебедева. – М.: Академический Проект, 2010.
10. Цифнас А. Ю. Гносеология / А. Ю. Цифнас. – К.: Алерта, 2005.

Виклад лекції

1. Поняття і предмет гносеології, епістемології та філософії науки

Термін «гносеологія» грецького походження. Він перекладається як «вчення про пізнання». Його запровадив у філософію **Олександр Баумгартен**.

Гносеологія – це вчення про пізнання, його контексти, форми та результати. Гносеологія як теорія пізнання щільно пов'язана з онтологією як вченням про буття. Онтологія формує уявлення про існуючий світ, представляє цілісну картину реальності. Оскільки картини світу різних філософських систем відрізняються між собою, існують різні онтології. В їх основі лежать різні способи пізнання світу. Осмислення цих способів пізнання і є завданням гносеології.

Теорію пізнання називають не тільки гносеологією, але й епістемологією. Термін «**епістемологія**» грецький за походженням. Він перекладається як «вчення про знання». Цей термін запропонував **Джеймс Фредерік Ферр'єр**.

Епістемологія – це вчення про знання як таке, його будову, специфіку, функціонування і розвиток. Інколи гносеологію та епістемологію ототожнюють, вважаючи ці назви синонімами, але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання. Епістемології притаманна опозиція «об'єкт – знання», а не «суб'єкт – об'єкт», як у гносеології.

Предметом гносеології є особливості здійснення процесу пізнання, його основні складові та їх взаємодія. А предметом епістемології є результат цього процесу, тобто власне знання. Гносеологія звертає увагу на з'ясування особливостей співвідношення мети, засобів і результатів у пізнавальному процесі, епістемологія зосереджується на виявленні природи людського знання, його змістовних та структурних характеристик, механізму співвідношення різних типів і форм знання з реальністю, яку це знання відображає або конструює.

З епістемологією як теорією знання пов'язана філософія науки як вчення про обґрунтоване знання. Знання для науки є обґрунтоване знання. Інакше кажучи, знання повинно бути підтверджено фактами та аргументацією. Ніщо не буде визнано істиною, поки не будуть наведені обґрунтування або вагомі аргументи можливого обґрунтування.

Термін «**філософія науки**» грецького і латинського походження. Він складений із грецького виразу «**філософія**» і латинського слова «**scientia**» – «знання, наука» та перекладається як «вчення про обґрунтоване знання». Цей термін вперше використав **Вільям Юелл**.

Філософія науки – це вчення про феномен науки в історичному розгортанні всіх його соціокультурних вимірів. Вона займається переважно дослідженням методів і принципів, на основі яких вчені витлумачують факти та формулюють гіпотези, а також аналізують процес розвитку самої науки, функціонування наукового механізму.

Філософію науки часто поєднують із філософією техніки і розглядають як окремий предмет філософського вивчення. **Філософія науки і техніки – це вчення про науку і техніку як єдину цілісну систему.** Вона вивчає проблеми виникнення і розвитку науки і техніки, їх сенсу, призначення і перспектив.

2. Пізнання, його складові, рівні, форми та можливості

Пізнання пов'язане із практичною діяльністю і має суспільний характер. Цей характер виявляється у тому, що пізнавальна діяльність передбачає створення і використання у ході досягнення дійсності не лише предметів, а також і норм та відповідних взаємин, створених людьми у процесі спільної, свідомої та цілеспрямованої діяльності.

Пізнавальний процес є нерозривною єдністю двох взаємодоповнювальних процесів: відображення і творчості. З одного боку, пізнання – це відображення об'єктивної, існуючої поза людиною дійсності. З іншого боку, пізнання – творчість, активна перебудова цієї дійсності.

Пізнання передбачає роздвоєність світу на суб'єкт і об'єкт. **Суб'єкт пізнання – це той, хто пізнає.** Ним може бути особа, організована група осіб, соціальна спільнота, суспільство в цілому, які здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності.

Об'єкт пізнання – це те, що пізнається. Ним може бути будь-яка дійсна чи уявна реальність, що розглядається як зовнішнє стосовно до людини та її свідомості й стає предметом теоретичної та практичної діяльності суб'єкта.

Суб'єкт і об'єкт пізнання – співвідносні категорії. Вести мову про одну з них, не з'ясувавши відношення до іншої, неможливо. У цьому сенсі цілком припустиме твердження: немає суб'єкта без об'єкта і об'єкта без суб'єкта.

Пізнання – це процес особливої взаємодії між суб'єктом і об'єктом, основним результатом якого є знання. У цьому процесі пізнання і знання співвідносяться як процес і результат.

Розрізняють два рівні пізнання – чуттєве та раціональне. *Чуттєве пізнання – це безпосередня взаємодія суб'єкта пізнання із об'єктом, в результаті якої особливості об'єкта відображаються в органах чуття суб'єкта.* Воно здійснюється в трьох основних взаємопов'язаних формах: відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття – це відображення у свідомості окремих сторін і властивостей речей, явищ і процесів внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуттів. Існує багато видів відчуттів. Основними з них є зорові, слухові, дотикові, нюхові, смакові, а похідними – змішаного характеру – температурні, больові, вібраційні, м'язові тощо.

Сприйняття – це цілісний образ речей та явищ, створений за допомогою спостереження. Ним може бути образ людини, дерева, поля, будинку тощо.

Уявлення – це узагальнений образ речей, явищ та процесів, які впливали на органи чуття в минулому, але не сприймаються в цей момент. Для отримання таких образів необхідні пам'ять і уява. Ними можуть бути спогади, мріяння і сновидіння.

Раціональне пізнання – це опосередкована взаємодія суб'єкта пізнання із об'єктом, у якій контакт суб'єкта із об'єктом здійснюється через мову. Воно реалізується в трьох основних взаємопов'язаних формах: поняттях, судженнях і виводах.

Поняття – це результат узагальнення класу предметів за суттєвою ознакою. Прикладами понять є слова «планета», «лимон», «трикутник» і групи слів «червоний тюльпан», «круглий квадрат».

Судження – це висловлювання про поняття. Прикладами суджень можуть бути речення: «Листя зелене», «Весна – пора року», «Яблуко велике і смачне».

Вивід – це обґрунтований висновок з інших суджень. Прикладом виводу є наступний зв'язок речень: «Якщо лід нагрівається, тоді він тане. Лід нагрівається. Отже, лід тане».

Вирізняють три пізнавальні позиції щодо оцінки можливостей і меж людського пізнання: гносеологічний оптимізм, агностицизм і скептицизм.

Гносеологічний оптимізм – це позиція, за якою світ принципово пізнаваний та людське пізнання не знає меж.

Агностицизм – це позиція, за якою світ принципово непізнаваний та людське пізнання має межу.

Скептицизм – це позиція, яка заперечує саму можливість пізнання взагалі.

3. Знання як передумова і результат пізнання

Знання є і передумовою, і результатом пізнання. Знання зазвичай визначають як результат пізнання, а саме пізнання розуміють як процес отримання знання. *Знання – це особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання як процесу відтворення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності.*

Знання у широкому розумінні – це форма представлення буття для свідомості. Знання у вузькому значенні – це перевірена і підтверджена інформація. Знаково-мовною реалізацією знання виступає текст. У такому вузькому плані знання може розглядатись як осмислений текст у поєднанні з його розумінням.

Прийнято розрізняти знання-цінність, знання-засіб і знання-мету, як-знання і що-знання, явне і неявне знання, буденне і наукове знання, практичне і теоретичне знання.

Знання-цінність – це знання, яке визнається цінністю пізнавальної і практичної діяльності. *Знання-засіб* – це знання, яке визнається засобом розв'язання практичних і теоретичних проблем. *Знання-мета* – це знання, яке визнається самодостатньою метою теоретико-пізнавальної діяльності.

Як-знання – це знання про те, як щось зробити. *Що-знання* – це знання про те, що це таке, яка його сутність.

Явне знання – це знання, яке є усвідомленим змістом свідомості. *Неявне знання* – це знання, яке міститься у звичних стереотипах сприйняття і неусвідомлених алгоритмах діяльності.

Буденне знання – це знання, яке отримується із повсякденного досвіду за допомогою здорового глузду. *Наукове знання* – це знання, яке отримується і фіксується спеціальними науковими методами та засобами.

Практичне знання – це знання, що пов'язане з діяльністю, практикою, умінням. *Теоретичне знання* – це знання, яке орієнтоване на створення нових смислів, понять і концептів та представлення їх у реальності.

Знання відрізняється від віри, розуміння і пояснення.

Віра – це сприйняття знання за істину без достатньої на те підстави. *Розуміння* – це засвоєння нового знання шляхом включення його в систему усталених знань, ідей та уявлень. *Пояснення* – це виявлення причини виникнення та існування певних об'єктів, визначення смислу неясних чи не зовсім ясних тверджень.

4. Наукове пізнання та його основні форми

Зведене у систему наукове знання є наукою. *Наука – це спеціалізована і спеціально організована діяльність, спрямована на виробництво знань і дослідження самого пізнання; форма культури, яка займається понятійним моделюванням дійсності; соціальна система, яка складається із професійних спільнот та соціальний інститут, основою якого є отримання, поширення і застосування обґрунтованого знання.*

Наукова діяльність є пізнавальною діяльністю. *Наукове пізнання – це цілеспрямований процес, який вирішує чітко визначені пізнавальні завдання, що визначаються цілями пізнання.* Цілі пізнання обумовлюються, з одного боку, практичними потребами суспільства, а з іншого – потребами розвитку наукового пізнання.

У науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми та засоби, як факт, теорія, проблема, парадигма, гіпотеза, концепція і програма.

Факт – це певна подія чи результат дії. У філософії факт конкретизується через систему філософських дисциплін. *Факт в онтології – це дещо реальне, на противагу вигаданому, щось конкретне, одиничне, на відміну від абстрактного і загального.* *Факт у гносеології – це те, що є істинним, достовірне знання про окреме явище.* *Факт у логіці та методології наукового пізнання – це аналог того, що існує в об'єктивній реальності, особливе речення, яке фіксує емпіричне знання.* *Факт у праксеології – це прояв, результат певної дії.*

Факт протиставляється теорії та узагальнюється в ній. *Теорія – це найбільш адекватна і розвинена форма наукового пізнання, організації і систематизації наукового знання, яка дає цілісне, синтетичне уявлення про деякий фрагмент дійсності.* Рівнями теорії є об'єктна теорія і метатеорія. *Об'єктна теорія – це теорія, яка вивчає факти.* *Метатеорія – це теорія, яка вивчає іншу теорію.*

Якщо факт не пояснюється теорією, виникає проблема. *Проблема – це особливого виду завдання, яке потребує розв'язання, але шляхи його розв'язання або невідомі, або відомі неповністю, або дуже важкі до виконання.* Постановка проблеми здійснюється у рамках парадигми. *Парадигма – це модель постановки проблем, прийняття в якості зразка розв'язання дослідницьких завдань.* Постановка проблеми є виходом зі сфери вже вивченого у сферу того, що ще належить вивчити.

Проблема дає поштовх до розробки гіпотези – способу її розв'язання. *Гіпотеза – це припущення, яке містить один із можливих варіантів розв'язання проблеми, істинність якого ще не з'ясовано і не обґрунтовано.*

Задум, який міститься у гіпотезі, називається концепцією. *Концепція – це система понять, які описують те чи інше явище та виражають певний спосіб його розуміння або подають тлумачення головної ідеї теорії.*

Проблема спричиняє не тільки висунання гіпотези, але й розробку програми. *Програма – це матрична структура, на основі якої відбувається організація, упорядкування та розвиток науки.*

5. Наукове знання, його рівні та методи

У науковому пізнанні розрізняють два рівні: емпіричний і теоретичний. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, виявляються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. На теоретичному рівні – створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності.

Результатом емпіричного пізнання є емпіричне знання, а результатом теоретичного пізнання – теоретичне знання. *Емпіричне знання – це початковий рівень наукового знання, яке отримується із досвіду, шляхом контакту із дійсністю.* Воно виступає основою для формування теоретичного знання. *Теоретичне знання – це вищий і відносно самостійний рівень наукового знання, яке є результатом узагальнення емпіричного матеріалу, даних спостереження та експерименту.*

Емпіричне знання є безпосереднім відображенням реальності, її зовнішніх зв'язків і проявів. На відміну від емпіричного, теоретичне знання створює абстрактний образ реальності, відображає її внутрішні зв'язки і закономірності, сутність явищ і процесів. Саме тому теоретичне знання поширюється на такі предметні сфери, які не можуть бути охоплені сферою безпосереднього чуттєвого досвіду як практичної взаємодії людей із зовнішнім світом.

Між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання немає різкої межі, вона умовна і рухома: на певних етапах розгортання наукового дослідження відбувається перехід емпіричного у теоретичне, і навпаки.

Зміст емпіричного знання складають емпіричні об'єкти. **Емпіричні об'єкти** – це реальні об'єкти, що мають просторово-часове існування та доступні чуттєвому сприйняттю і спостереженню. Наприклад, речі, явища, процеси, події тощо. Враховуючи властивості емпіричних об'єктів, їх інколи називають спостережуваними об'єктами, а терміни, що їх позначають, – термінами спостереження.

Зміст теоретичного знання складають гіпотетичні, ідеалізовані, абстрактні, конструктивні та ідеальні об'єкти. **Гіпотетичні об'єкти** – це теоретичні моделі, які вводяться у конкретну науку для пояснення досліджуваних явищ. Так, для пояснення хімічних і фізичних явищ у хімію та фізику були введені електрони, атомні ядра, енергетичні рівні тощо. **Ідеалізовані об'єкти** – це теоретичні моделі, створені шляхом ідеалізації реально існуючих об'єктів. Ними є точка у геометрії, абсолютний нуль температури у фізиці, ідеальний тип у соціології. **Абстрактні об'єкти** – це теоретичні моделі, які виникають в результаті ізолюючого абстрагування властивостей реальних об'єктів. До них належать число, вектор, множина у математиці, поняття, судження, вивід, концепція, теорія у логіці. **Конструктивні об'єкти** – це абстрактні об'єкти, побудовані з інших абстрактних об'єктів шляхом теоретичного конструювання. Серед них виокремлюють математичні об'єкти, символічні об'єкти. **Ідеальні об'єкти** – це абстрактні об'єкти, які не мають аналогів у дійсності та виступають в ролі особливих інструментів пізнання. Наприклад, меридіани, паралелі, система координат.

У науковому дослідженні важливу роль відіграють пізнавальні завдання, які виникають у процесі розв'язання наукових проблем. Найпоширеніші завдання – емпіричні та теоретичні. Емпіричні завдання спрямовані на виявлення, точний опис і ретельне вивчення явищ та процесів. У наукових дослідженнях вони вирішуються різними методами пізнання – вимірюванням, спостереженням та експериментом.

Вимірювання – це метод порівняння будь-якої величини із еталоном, одиницею вимірювання. Воно застосовується у процесі спостереження та експерименту і є об'єктивною кількісною оцінкою явищ, що досліджуються.

Спостереження – це метод пізнання, за якого об'єкт вивчають без втручання в нього, і лише фіксують, вимірюють, визначають якості об'єкта, характер його зміни. Структурними компонентами спостереження є сам спостерігач, об'єкт дослідження, умови та засоби спостереження.

Експеримент – це метод пізнання, який здійснює зміну об'єкта дослідження за допомогою доцільно обраних чи штучно створених умов. Він відрізняється від спостереження активним характером.

Теоретичні завдання наукового дослідження спрямовані на вивчення і виявлення причин, зв'язків, залежностей, закономірностей, які дають змогу визначити поведінку об'єкта, з'ясувати і вивчити його структуру на основі розроблених наукою принципів і методів пізнання. У наукових дослідженнях теоретичні завдання вирішуються низкою методів пізнання, серед яких аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний методи.

Аналіз – це метод пізнання, який полягає у розкладанні цілого на частини.

Синтез – це метод пізнання, який полягає у складанні цілого з частин.

Абстрагування – це метод пізнання, який полягає у відокремленні частин від цілого.

Узагальнення – це метод пізнання, який полягає у доведенні абстрагованих частин до рівня цілого.

Індукція – це метод пізнання, який є рухом думки від одиничного до загального.

Дедукція – це метод пізнання, який є рухом думки від загального до одиничного.

Аналогія – це метод пізнання, який полягає у русі думки від одиничного до одиничного, або від часткового до часткового, або від загального до загального.

Моделювання – це метод пізнання, який полягає у заміщенні оригіналів моделями та маніпулюванні ними.

Ідеалізація – це метод пізнання, який полягає у доведенні певних параметрів, характеристик об'єктів до гранично можливих вимірів.

Формалізація – це метод пізнання, який полягає у перекладі виразів природної мови на штучну мову науки.

Аксіоматичний метод – це метод пізнання та побудови наукової теорії, за яким деякі її твердження приймаються як вихідні аксіоми, а усі інші положення виводяться з них дедуктивним шляхом.

Гіпотетико-дедуктивний метод – це метод пізнання, який полягає у формулюванні гіпотез та виведенні з них наслідків, а потім через підтвердження чи спростування цих наслідків обґрунтовують чи спростовують саму гіпотезу.

6. Проблема істини у науковому пізнанні, її концепції та критерії науковості

Метою пізнання є істина. Істина – це категорія філософії та культури, яка визначає ідеал знання і спосіб його досягнення та обґрунтування. *Істина – це регулятивна ідея у взаємодії між розумом і дійсністю*. Вона відрізняється від правди. *Правда – це істина у поєднанні із справедливістю*.

Основними концепціями істини є кореспондентська, конвенціоналістська, когерентна і прагматистська.

Кореспондентська концепція істини – це концепція, за якою істина є відповідність думки дійсності.

Конвенціоналістська концепція істини – це концепція, за якою істина є результатом домовленості, умовної узгодженості.

Когерентна концепція істини – це концепція, за якою істина є свідченням несуперечливості.

Прагматистська концепція істини – це концепція, за якою істина є все те, що корисне.

Розрізняють абсолютну і відносну, об'єктивну і конкретну істину.

Абсолютна істина – це повне, вичерпне, завершене, адекватне знання, його найдосконаліший стан.

Відносна істина – це неповне, умовне, наближене, незавершене знання, його процесуальний характер.

Об'єктивна істина – це адекватне знання, яке не залежить від умов та обставин, властивостей досліджуваних об'єктів, суб'єкта пізнання.

Конкретна істина – це адекватне знання, яке залежить від певних умов та обставин, унікальних властивостей досліджуваних об'єктів, специфіки суб'єкта пізнання.

Серед критеріїв істини виокремлюють логічний і практичний. *Логічний критерій істини* – це несуперечливість істинного знання. *Практичний критерій істини* – це підтвердження істинності знання в практичній діяльності людей.

Критерії істини конкретизуються стосовно наукової істини і постають критеріями науковості. *Критеріями науковості дедуктивно побудованих наук*, наприклад, математики, символічної логіки, теоретичної фізики тощо, є несуперечливість, незалежність, повнота і розв'язуваність. *Несуперечливість* – це положення, за яким із множини вихідних аксіом не виводиться суперечливі твердження. *Незалежність* – це положення, з яким жодна аксіома із множини вихідних аксіом не може бути виведена з інших аксіом тієї ж самої множи-

ни. **Повнота** – це положення, за яким множина аксіом і правил виводу теорії є достатньою для доведення усіх її істинних тверджень. **Розв'язуваність** – це положення, за яким існує ефективна розв'язуюча процедура, яка дає змогу скінченною кількістю кроків-дій визначити, чи є та чи інша формула змістовно істинним твердженням.

Критеріями науковості індуктивно побудованих наук, наприклад, експериментальної фізики, хімії, психології, емпіричної соціології, історії й інших подібних до них, є верифікованість і фальсифікованість. **Верифікованість** – це можливість перевірки наукового знання на істинність за допомогою верифікації. **Верифікація** – це логіко-методологічна процедура виявлення істинності наукового знання через його відповідність емпіричним даним. **Фальсифікованість** – це можливість спростування істинності наукового знання за допомогою фальсифікації. **Фальсифікація** – це логіко-методологічна процедура виявлення наукових фактів, на підставі яких спростовують певну наукову теорію, якщо вона суперечить цим фактам.

Дидактичні матеріали до теми

Глосарій

Гносеологія – це вчення про пізнання, його контексти, форми та результати.

Епістемологія – це вчення про знання як таке, його будову, специфіку, функціонування і розвиток.

Філософія науки – це вчення про феномен науки в історичному розгортанні всіх його соціокультурних вимірів.

Філософія науки і техніки – це вчення про науку і техніку як єдину цілісну систему.

Суб'єкт пізнання – це той, хто пізнає.

Об'єкт пізнання – це те, що пізнається.

Пізнання – це процес особливої взаємодії між суб'єктом і об'єктом, основним результатом якого є знання.

Чуттєве пізнання – це безпосередня взаємодія суб'єкта пізнання із об'єктом, в результаті якої особливості об'єкта відображаються в органах чуття суб'єкта.

Відчуття – це відображення у свідомості окремих сторін і властивостей речей, явищ і процесів внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуттів.

Сприйняття – це цілісний образ речей та явищ, створений за допомогою спостереження.

Уявлення – це узагальнений образ речей, явищ та процесів, які впливали на органи чуття в минулому, але не сприймаються в цей момент.

Раціональне пізнання – це опосередкована взаємодія суб'єкта пізнання із об'єктом, у якій контакт суб'єкта із об'єктом здійснюється через мову.

Поняття – це результат узагальнення класу предметів за суттєвою ознакою.

Судження – це висловлювання про поняття.

Вивід – це обґрунтований висновок з інших суджень.

Гносеологічний оптимізм – це позиція, за якою світ принципово пізнаваний та людське пізнання не знає меж.

Агностицизм – це позиція, за якою світ принципово непізнаваний та людське пізнання має межу.

Скептицизм – це позиція, яка заперечує саму можливість пізнання взагалі.

Знання – це особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання як процесу відтворення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності.

Віра – це сприйняття знання за істину без достатньої на те підстави.

Розуміння – це засвоєння нового знання шляхом включення його в систему усталених знань, ідей та уявлень.

Пояснення – це виявлення причини виникнення та існування певних об'єктів, визначення смислу неясних чи не зовсім ясних тверджень.

Наука – це спеціалізована і спеціально організована діяльність, спрямована на виробництво знань і дослідження самого пізнання; форма культури, яка займається понятійним моделюванням дійсності; соціальна система, яка складається із професійних спільнот та соціальний інститут, основою якого є отримання, поширення і застосування обґрунтованого знання.

Наукове пізнання – це цілеспрямований процес, який вирішує чітко визначені пізнавальні завдання, що визначаються цілями пізнання.

Факт – це певна подія чи результат дії.

Теорія – це найбільш адекватна і розвинена форма наукового пізнання, організації і систематизації наукового знання, яка дає цілісне, синтетичне уявлення про деякий фрагмент дійсності.

Об'єктна теорія – це теорія, яка вивчає факти.

Метатеорія – це теорія, яка вивчає іншу теорію.

Проблема – це особливого виду завдання, яке потребує розв'язання, але шляхи його розв'язання або невідомі, або відомі неповністю, або дуже важкі до виконання.

Парадигма – це модель постановки проблем, прийняття в якості зразка розв'язання дослідницьких завдань.

Гіпотеза – це припущення, яке містить один із можливих варіантів розв'язання проблеми, істинність якого ще не з'ясовано і не обґрунтовано.

Концепція – це система понять, які описують те чи інше явище та виражають певний спосіб його розуміння або подають тлумачення головної ідеї теорії.

Програма – це матрична структура, на основі якої відбувається організація, упорядкування та розвиток науки.

Емпіричне знання – це початковий рівень наукового знання, яке отримується із досвіду, шляхом контакту із дійсністю.

Теоретичне знання – це вищий і відносно самостійний рівень наукового знання, яке є результатом узагальнення емпіричного матеріалу, даних спостереження та експерименту.

Емпіричні об'єкти – це реальні об'єкти, що мають просторово-часове існування та доступні чуттєвому сприйняттю і спостереженню.

Гіпотетичні об'єкти – це теоретичні моделі, які вводяться у конкретну науку для пояснення досліджуваних явищ.

Ідеалізовані об'єкти – це теоретичні моделі, створені шляхом ідеалізації реально існуючих об'єктів.

Абстрактні об'єкти – це теоретичні моделі, які виникають в результаті ізолюючого абстрагування властивостей реальних об'єктів.

Конструктивні об'єкти – це абстрактні об'єкти, побудовані з інших абстрактних об'єктів шляхом теоретичного конструювання.

Ідеальні об'єкти – це абстрактні об'єкти, які не мають аналогів у дійсності та виступають в ролі особливих інструментів пізнання.

Вимірювання – це метод порівняння будь-якої величини із еталоном, одиницею вимірювання.

Спостереження – це метод пізнання, за якого об'єкт вивчають без втручання в нього, і лише фіксують, вимірюють, визначають якості об'єкта, характер його зміни.

Експеримент – це метод пізнання, який здійснює зміну об'єкта дослідження за допомогою доцільно обраних чи штучно створених умов.

Аналіз – це метод пізнання, який полягає у розкладанні цілого на частини.

Синтез – це метод пізнання, який полягає у складанні цілого з частин.

Абстрагування – це метод пізнання, який полягає у відокремленні частин від цілого.

Узагальнення – це метод пізнання, який полягає у доведенні абстрагованих частин до рівня цілого.

Індукція – це метод пізнання, який є рухом думки від одиничного до загального.

Дедуція – це метод пізнання, який є рухом думки від загального до одиничного.

Аналогія – це метод пізнання, який полягає у русі думки від одиничного до одиничного, або від часткового до часткового, або від загального до загального.

Моделювання – це метод пізнання, який полягає у заміщенні оригіналів моделями та маніпулюванні ними.

Ідеалізація – це метод пізнання, який полягає у доведенні певних параметрів, характеристик об'єктів до гранично можливих вимірів.

Формалізація – це метод пізнання, який полягає у перекладі виразів природної мови на штучну мову науки.

Аксиоматичний метод – це метод пізнання та побудови наукової теорії, за яким деякі її твердження приймаються як вихідні аксіоми, а усі інші положення виводяться з них дедуктивним шляхом.

Гіпотетико-дедуктивний метод – це метод пізнання, який полягає у формулюванні гіпотез та виведенні з них наслідків, а потім через підтвердження чи спростування цих наслідків обґрунтовують чи спростовують саму гіпотезу.

Істина – це регулятивна ідея у взаємодії між розумом і дійсністю.

Правда – це істина у поєднанні із справедливістю.

Абсолютна істина – це повне, вичерпне, завершене, адекватне знання, його найдосконаліший стан.

Відносна істина – це неповне, умовне, наближене, незавершене знання, його процесуальний характер.

Об'єктивна істина – це адекватне знання, яке не залежить від умов та обставин, властивостей досліджуваних об'єктів, суб'єкта пізнання.

Конкретна істина – це адекватне знання, яке залежить від певних умов та обставин, унікальних властивостей досліджуваних об'єктів, специфіки суб'єкта пізнання.

Логічний критерій істини – це несуперечливість істинного знання.

Практичний критерій істини – це підтвердження істинності знання в практичній діяльності людей.

Несуперечливість – це положення, за яким із множини вихідних аксіом не виводиться суперечливі твердження.

Незалежність – це положення, з яким жодна аксіома із множини вихідних аксіом не може бути виведена з інших аксіом тієї ж самої множини.

Повнота – це положення, за яким множина аксіом і правил виводу теорії є достатньою для доведення усіх її істинних тверджень.

Розв'язуваність – це положення, за яким існує ефективна розв'язуюча процедура, яка дає змогу скінченною кількістю кроків-дій визначити, чи є та чи інша формула змістовно істинним твердженням.

Верифікованість – це можливість перевірки наукового знання на істинність за допомогою верифікації.

Верифікація – це логіко-методологічна процедура виявлення істинності наукового знання через його відповідність емпіричним даним.

Фальсифікованість – це можливість спростування істинності наукового знання за допомогою фальсифікації.

Фальсифікація – це логіко-методологічна процедура виявлення наукових фактів, на підставі яких спростовують певну наукову теорію, якщо вона суперечить цим фактам.

Тести

1. Гносеологія – це вчення про:

- а) істину;
- б) пізнання;
- в) знання.

2. Епістемологія – це вчення про:

- а) знання;
- б) пізнання;
- в) обґрунтоване знання.

3. Філософія науки – це вчення про:

- а) досвідне знання;
- б) знання як таке;
- в) обґрунтоване знання.

4. Істина, зміст якої не залежить від людини, – це:

- а) об'єктивна істина;
- б) суб'єктивна істина;
- в) абсолютна істина.

5. Істина, яка виражає знання в повному обсязі, – це:

- а) об'єктивна істина;
- б) абсолютна істина;
- в) конкретна істина.

6. Серед концепцій істини відсутня:

- а) когерентна;
- б) прагматистська;
- в) системна.

7. Метою пізнання є:

- а) знання;
- б) розуміння;
- в) істина.

8. Проблема – це:

- а) знання про пізнання;
- б) знання про знання;
- в) знання про незнання.

9. Методом емпіричного пізнання є:

- а) спостереження;
- б) ідеалізація;
- в) моделювання.

10. Методом теоретичного пізнання є:

- а) експеримент;
- б) абстрагування;
- в) формалізація.

Запитання

1. Що є предметом гносеології?
2. Чи приречена людина на пізнання?
3. У чому полягає суть пізнавального ставлення людини до світу?
4. Як можна визначити пізнавальну діяльність?
5. Чим відрізняється пізнання від знання?
6. Яка відмінність між «як-знанням» та «що-знанням»?
7. Як співвідносяться «знання-цінність», «знання-ціль» та «знання-засіб»?
8. Що таке суб'єкт і об'єкт пізнання?
9. Чи рівнозначні поняття «об'єктивна реальність» та «об'єкт пізнання»?
10. Як суб'єкт пізнання одержує знання від об'єкта пізнавальної діяльності?

11. Чим суттєво відмінне раціональне пізнання від чуттєвого?
12. У яких формах здійснюється чуттєве пізнання, а в яких – раціональне?
13. Які пізнавальні позиції наявні в гносеології?
14. Навіщо в пізнавальній діяльності необхідне поняття істини?
15. Що є істина та які її основні характеристики?
16. Як виявляє себе проблема абсолютного та відносного в істині?
17. Чи існує об'єктивна істина поза людиною, поза її свідомістю самостійно?
18. Чим зумовлена конкретність істини та в чому полягає її суть?
19. Як людина може бути впевнена в істинності того що вона знає?
20. Що таке віра та яка її роль в житті людини?
21. Чому омана є постійним супутником істини в процесі пізнання?
22. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?
23. Що таке практика? Які її основні форми та функції в процесі пізнання?
24. Що є предметом епістемології?
25. Що таке наука?
26. Чи є раціональність ознакою лише наукового пізнання? Які його характерні риси?
27. Чим відрізняється теоретичний рівень наукового пізнання від емпіричного?
28. Які загальнонаукові методи застосовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівні наукового пізнання?
29. Чим відрізняється наукове знання від міфологічних та релігійних уявлень про світ?
30. Як співвідноситься свобода наукового пошуку і соціальна відповідальність вчених?

Завдання

1. Прокоментуйте тезу Дж. Локка: «Знання не має в собі нічого того, що не було присутнім у чуттєвому досвіді». Чи погоджуєтеся Ви з таким твердженням?
2. Яка позиція виражена у положенні Г. Ляйбниця: «Усі думки і дії нашої душі випливають із її власної сутності і не можуть бути їй повідомлені... почуттям». Чи узгоджується вона із Вашою позицією з цього приводу?

3. Поясніть міркування Д. Юма: «Оскільки зовнішні об'єкти так, як вони з'являються почуттям, не дають нам шляхом своїх операцій в одиничних випадках ідеї сили, або необхідного зв'язку, подивимося чи не нашого власного духу і чи скопійована вона з якого-небудь внутрішнього враження».

4. На думку Р. Декарта, «замість умоглядної філософії, яка викладається у школах, можна створити практичну, за допомогою якої, знаючи силу і дію вогню, води, повітря, зірок, небес і всіх тіл, що нас оточують... ми могли б стати мовби господарями і володарями природи». На яких засадах, на Ваш погляд, пропонується підпорядкувати філософію практиці? Чи не переоцінена в цьому випадку роль розуму?

5. На чому ґрунтується висновок І. Канта: «Пізнання – лише конституювання свідомістю світу. Отже, джерело знань слід шукати не в цьому конституційованому світі (сфері досвіду), а в правилах його конституювання, тобто не в об'єкті, а в суб'єкті».

6. На погляд Б. Рассела, «істина полягає в певному відношенні між вірою і одним чи більше фактами, іншими, аніж сама віра». Виходячи із цього твердження з'ясуйте за яких умов речення буде визнаним «істинним» чи «хибним».

7. Проаналізуйте твердження О. Суворова: «Релігія стверджує, що існує лише одна річ, яка рівнозначна вічності й має в ній смисл – це любов. Насправді ж ця річ – пізнання». Чи погоджуєтеся Ви з тим, що сила пізнання є більшою, ніж сила любові?

8. За М. Гайдеггером, «у те, що називається думкою ми потрапляємо, коли починаємо думати самі. Щоб подібна спроба була успішною, ми маємо бути готові вчитися думати». Що, на Вашу думку, означає «вчитися думати» – викликати, пробуджувати думку, створювати для неї простір?

9. Для А. де Сент-Екзюпері «істина – це те, що спрощує світ, а не те, що створює хаос». Яка особливість істинного знання тут підкреслена?

10. На думку Й. Гете, «щоб пізнавати, людина повинна роз'єднувати те, чого б не варто було роз'єднувати...». Про яку особливість пізнання та суперечність у ньому тут зазначається?

Теми доповідей

1. Історична і соціокультурна обумовленість пізнання.
2. Співвідношення пізнавальних здібностей людини: чуттєвий та раціональний шаблі пізнання.

3. Основні пізнавальні позиції співвідношення пізнання, його меж та істини.

4. Істина і життєва правда.

5. Істина і омана в сучасній науці.

6. Проблеми критеріїв істини у сучасній гносеології.

7. Практика в системі категорій сучасної гносеології.

8. Епістемологія як теорія наукового знання.

9. Наукове знання та критерії науковості.

10. Ареали науки та наукові революції.

Тема 5.

Філософська антропологія та аксіологія

План лекції

1. Поняття і предмет філософської антропології.
2. Категоріальні визначення людської реальності та перспективи людського.
3. Антропний принцип і версії антропогенезу.
4. Поняття і предмет аксіології. Універсум цінностей та антицінності.

Рекомендована література:

1. Андрущенко В. П. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинки. – К.: Каравела, 2009.
2. Батліна Л. В. Основи людинознавства. Людина в цілому: Навч. посібник / Л. В. Батліна. – К.: КНТ, 2008.
3. Головка Б. А. Філософська антропологія / Б. А. Головка. – К.: ІЗМН, 1997.
4. Гурвич П. С. Философская антропология / П. С. Гурвич. – М.: Вестник, 1997.
5. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. – М.: Изд-во МГУ, 2005.
6. Петрушенко В. Л. Філософія / В. Л. Петрушенко. – Львів: Магнолія Плюс, 2004.
7. Філософія / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. – Харків: Фоліо, 2013.
8. Философская антропология: Словарь / Под ред. Н. Хамитова. – К.: КНТ, 2016.
9. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метаантропологии / Н. Хамитов. – К.: Ника-центр, 2002.

Виклад лекції

1. Поняття і предмет філософської антропології

Термін «*філософська антропологія*» грецького походження. Він перекладається як «*філософське вчення про людину*». У філософію його запровадив *Макс Шелер*.

Філософська антропологія у широкому розумінні – це філософія людини, у вузькому розумінні – філософський напрям. *Філософська антропологія як філософія людини – це вчення про людину, її природу,*

сутність та існування. Філософська антропологія як філософський напрям – це низка вчень німецьких філософів початку ХХ століття (М. Шелера, Гельмута Плеснера і Арнольда Геллена).

Поняття «людина» розкриває ті головні спільні риси та вияви, що притаманні усім представникам людського роду. Людина – це жива істота, що існує у створеному нею світі культури, визначальними рисами якої є прагнення до спілкування і взаємодії, пізнання і творчості, а також здатність до самосвідомості. Це поняття конкретизується у поняттях «природа людини» і «сутність людини».

Поняття «**природа людини**» фіксує зовнішню відмінність людини як живої істоти від інших живих істот. **Природа людини – це сукупність спільних суттєвих рис і властивостей людини як виду.** Природне в людині виявляється у морфологічних, генетичних явищах, а також нейрофізіологічних процесах, що відбуваються в людському організмі.

Поняття «**сутність людини**» відтворює те головне, глибинне, специфічне, суто людське, що визначає усі особливості людини, які зовні виявляються в природі людини. Сутність людини характеризується кількома рівнями.

Сутність першого порядку – **людина є розумною істотою.** Розум вважається основою її поведінки.

Сутність другого порядку – **людина є суспільною істотою.** Буття людини пов'язане із соціальною організацією.

Сутність третього порядку – **людина є істотою, що свідомо творить.** Творчість є створенням нового, оригінального і корисного.

Сутність четвертого порядку – **людина є символною істотою.** Вона здатна створити знаки-символи та мови як знакові системи.

Сутність п'ятого порядку – **людина є істотою духовною.** Духовність людини – це уміння мріяти, фантазувати, творчо удосконалювати світ, прагнучи зробити його кращим.

Природа і сутність людини визначають спосіб її існування. Поняття «**існування людини**» фіксує парадоксальний спосіб її буття, яке, з одного боку, є незавершеним, скінченим і суперечливим, а з іншого – спрямоване до цілісності, безсмертя і повноти.

2. Категоріальні визначення людської реальності та перспективи людського

Людська реальність є біопсихосоціальна реальність. Вона складена із біологічної, психічної і соціальної систем, яким відповідають фізи-

чне тіло, психіка й особистість. Ці три системи утворюють структуру біопсихосоціальної системи.

Людина – це біопсихосоціальна система, у структурі якої функціонує енергетична система. Енергетична система людини є системою, структура якої частково збігається, а частково не співпадає зі структурою біопсихосоціальної системи. За своєю схемою та функціями вона аналогічна нервовій системі людини. Водночас, на відміну від нервової системи, енергетична система людини виходить за межі фізичного тіла, створюючи енергетичне поле, або біополе. В організмі людини циркулюють два види енергії: тілесна та психічна, які забезпечують функціонування енергетичної системи.

Людська реальність описується поняттями «людина», «індивід», «індивідуальність», «особа» та «особистість».

Людина – це вид живих істот, що займає певне місце у класифікації живих організмів. Однак поняття «людина», яке характеризує людину як цілісність, не пояснює, чому люди є різними і в чому вони різні. Звідси необхідність у низці понять «індивід – індивідуальність – особа – особистість».

Індивід – це один із представників людського роду, частина природи і суспільства. Це окрема людина, на відміну від соціальної групи, суспільства в цілому.

Коли хочуть підкреслити неповторність сполучення усіх властивостей індивіда, вживають поняття «індивідуальність». **Індивідуальність – це неповторність людини, набір її унікальних властивостей.** Вона є наслідком, з одного боку, біологічної своєрідності організму, а з іншого – специфічних особливостей соціального розвитку певного індивіда.

Якщо ж індивід розглядається як суб'єкт і об'єкт соціальних стосунків, використовують поняття «особа». **Особа – це індивід, що здатний виявляти соціальну активність, мати певний рівень знань та контролювати свою поведінку.**

Коли особа усвідомлює свої властивості, свою унікальність, свої вади та переваги, своє ставлення до суспільного обов'язку і моральних норм, вона стає особистістю. Поняття «особистість» характеризує міру зрілості людини, підкреслює цілісність людини, неповторність і складність її внутрішнього світу. **Особистість – це індивід як суспільна істота, що усвідомлює глибинну духовну реальність свого внутрішнього світу.** Людина стає особистістю у процесі приєднання до надбань культури, науки, освіти, основних форм соціальних прак-

тик, у процесі розвитку мислення, інтелекту, самосвідомості. Тому особистість як характеристика соціального в людині означає, що людина має розвиватися.

Перспективи людини за межами людського, буденного існування розкривають категорії «Боголюдина», «Надлюдина», «Постлюдина», «Металлюдина». *Боголюдина – це категорія християнської культури, яка описує онтологічний статус Ісуса Христа і вищу можливість його послідовників.* Ідеї Боголюдини протистоїть поняття Надлюдини. *Надлюдина – це людина, яка в духовному і фізичному плані виходить за межі людського, самоперевершує людське в людині.* На відміну від ідей Боголюдини і Надлюдини, які окреслюють духовні шляхи виходу за межі людського, Постлюдина як образ людини майбутнього пропонує матеріальний шлях виходу у замежевість. *Постлюдина – це людина, модифікована за допомогою новітніх технологій в галузі кібернетики, інформатики, нанотехнологій, генної інженерії і медицини до такої міри, що вже не є людиною у звичному розумінні.* До буття Боголюдини як єдності героїзму, геніальності й святості ведуть два шляхи: шлях Надлюдини як єдність геніальності й героїзму і шлях Металлюдини як єдність геніальності й святості. *Металлюдина – це проект виходу за межі буденного і замежевого буття людини, який передбачає поєднання геніальності й святості в одній особистості.*

3. Антропний принцип і версії антропогенезу

Проблема походження людини осмислюється у термінах «антропний принцип» і «антропогенез».

Антропний принцип – це принцип, за яким у Всесвіті існують такі співвідношення фізичних параметрів, які забезпечують розвиток розумного життя, зокрема, виникнення людини. Виокремлюють слабкий і сильний варіанти антропного принципу.

Слабкий антропний принцип можна сформулювати так: *розумне життя у Всесвіті можливе лише там, де фізичні величини приймають певні значення.*

Сильний антропний принцип формулюється у такий спосіб: *Всесвіт влаштований так, що його властивості сприяють розвитку розумного життя і передбачають появу людини-спостерігача, яка привносить Всесвіт у буття.*

На антропному принципі побудовані основні версії розуміння антропогенезу. *Антропогенез – це походження та еволюційний про-*

цес формування людини сучасного типу. Розрізняють креаціоністську, еволюціоністську та еволюційно-креаціоністську концепції антропогенезу.

Креаціоністська версія антропогенезу, або *креаціонізм*, означає визнання факту створення людини сучасного типу в готовому вигляді. За креаціоністською концепцією антропогенезу, людина як недосконалий образ і подоба Бога створена ним із земного матеріалу. А після цього людина вступає в еволюційний процес, пов'язаний не з природною необхідністю, а зі свободою.

Еволюціоністська версія антропогенезу, або *еволюціонізм*, виходить із припущення про природний розвиток людини із попередніх форм матерії. За сучасною еволюційною теорією, людина є результатом самовдосконалення матерії у нашому Всесвіті упродовж більше 13 млрд. років та являє собою найскладнішу форму її організації. У контексті натуралістичної концепції людина є безпосереднім нащадком однієї із гілок вищих приматів, що пояснюється пристосуванням живих організмів до умов середовища під впливом трьох факторів – мінливості, природного добору і спадковості. Марксистська концепція вважає, що появу людини спричинили такі чинники, як праця, свідомість і мова, які з'явилися практично одночасно.

Еволюціоністсько-креаціоністська версія антропогенезу, або *еволюційний креаціонізм*, визнає, що еволюційний процес спрямований до певної мети, заданої наперед вищими силами. Ця ідея може бути виражена так: Бог створює еволюцію, що веде до людини, а не саму людину. Інший варіант еволюційного креаціонізму стверджує, що можлива еволюція природи до виникнення людини, а потім безпосереднє втручання Творця у процес еволюції – для появи людини за своїм образом і подобою.

4. Поняття і предмет аксіології. Універсум цінностей та анти-цінності

Термін «*аксіологія*» грецький за походженням. Він утворений з грецьких слів «*аксія*» – цінність і «*логос*» – вчення, та означає «*вчення про цінності*». Його обґрунтовували *Пауль Лан* і *Едуард фон Гартман*.

Аксіологія – це вчення про цінності, їх природу та побудову сфери цінностей. Напрямами аксіології вважаються філософська антропологія, філософія культури, філософія релігії, етика, естетика тощо.

Поняття «цінність» виражає рівень значущості одного стосовно іншого у певній системі. *Цінність* – це те, що має значення. Відповід-

но, **антицінність** – це те, що здатне протистояти цінностям. Так, цінністю є життя, антицінністю – смерть, цінністю – свобода, антицінністю – несвобода, цінністю – добро, антицінністю – зло і таке інше.

Життя – це форма існування складноорганізованих систем, присутність мікроорганізмів, рослин, тварин і людей у світі, в його унікальній часовій послідовності та подієвості від народження до смерті. Йому притаманні такі ознаки, як активність, обмін речовин, здатність до саморегуляції, розмноження, адаптація до довкілля та чутливість.

Смерть – це специфічна форма реалізації скінченності живих істот.

Смертність людини спричиняє постановку проблеми сенсу життя. **Сенс життя** – це значення присутності людини у світі з огляду на скінченність її існування. Розрізняють три головних підходи до розв'язання цієї проблеми:

1) сенс життя знаходиться за межами світу. Його носієм є Вища реальність, Абсолют, Бог. З цієї перспективи єдине, що робить життя усвідомленим, що надає йому абсолютного сенсу, є дієва співучасть у житті, що спрямовується надприродними силами;

2) цінність і сенс життя – у самому житті, тому людина здатна облаштувати світ на засадах добра та справедливості. Ця прогресивна мета і надає сенсу людському існуванню;

3) сенс життя задається самою людиною завдяки її зусиллям, спрямованим на самореалізацію. Життя саме по собі не має наперед заданого сенсу, тільки людина завдяки своїй діяльності свідомо чи несвідомо, доцільно чи стихійно творить свою людську сутність.

Важливою цінністю людини є свобода. **Свобода** – це здатність людини бути собою й діяти у відповідності зі своїми інтересами, цілями та цінностями. Свободі як цінності протистоїть несвобода як антицінність. **Несвобода** – це відсутність свободи, можливості діяти у відповідності зі своїми ідеалами, інтересами і цілями.

Свобода пов'язана із відповідальністю. **Відповідальність** – це здатність визнавати себе суб'єктом своїх вчинків і приймати їх результати.

Дидактичні матеріали до теми

Глосарій

Філософська антропологія – це вчення про людину, її природу, сутність та існування.

Природа людини – це сукупність спільних суттєвих рис і властивостей людини як виду.

Сутність людини – це те головне, глибинне, специфічне, суто людське, що визначає усі особливості людини, які зовні виявляються в природі людини.

Людина – це вид живих істот, що займає певне місце у класифікації живих організмів.

Індивід – це один із представників людського роду, частина природи і суспільства.

Індивідуальність – це неповторність людини, набір її унікальних властивостей.

Особа – це індивід, що здатний виявляти соціальну активність, мати певний рівень знань та контролювати свою поведінку.

Особистість – це індивід як суспільна істота, що усвідомлює глибинну духовну реальність свого внутрішнього світу.

Боголюдина – це категорія християнської культури, яка описує онтологічний статус Ісуса Христа і вищу можливість його послідовників.

Надлюдина – це людина, яка в духовному і фізичному плані виходить за межі людського, самоперевершує людське в людині.

Постлюдина – це людина, модифікована за допомогою новітніх технологій в галузі кібернетики, інформатики, нанотехнологій, генної інженерії і медицини до такої міри, що вже не є людиною у звичному розумінні.

Металлюдина – це проект виходу за межі буденного і за межі обмеженого буття людини, який передбачає поєднання геніальності й святості в одній особистості.

Антропний принцип – це принцип, за яким у Всесвіті існують такі співвідношення фізичних параметрів, які забезпечують розвиток розумного життя, зокрема, виникнення людини.

Антропогенез – це походження та еволюційний процес формування людини сучасного типу.

Аксіологія – це вчення про цінності, їх природу та побудову сфери цінностей.

Цінність – це те, що має значення.

Антицінність – це те, що здатне простояти цінностям.

Життя – це форма існування складноорганізованих систем, присутність мікроорганізмів, рослин, тварин і людей у світі, в його унікальній часовій послідовності та подієвості від народження до смерті.

Смерть – це специфічна форма реалізації скінченності живих істот.

Сенс життя – це значення присутності людини у світі з огляду на скінченність її існування.

Свобода – це здатність людини бути собою й діяти у відповідності зі своїми інтересами, цілями та цінностями.

Несвобода – це відсутність свободи, можливості діяти у відповідності зі своїми ідеалами, інтересами і цілями.

Відповідальність – це здатність визнавати себе суб'єктом своїх вчинків і приймати їх результати.

Тести

1. Філософська антропология – це вчення про:

- а) природу;
- б) людину;
- в) культуру.

2. Процес формування людини називається:

- а) антропогенез;
- б) адаптація;
- в) соціалізація.

3. Людина є істотою:

- а) біологічною;
- б) соціальною;
- в) біосоціальною.

4. Біологічне і соціальне в людині співвідносяться таким чином:

- а) біологічне визначає соціальне;
- б) соціальне має зверхність над біологічним;
- в) у різних ситуаціях їх сполучення різне.

5. Сутність людини полягає у:

- а) соціальності, біологічності, діяльності;
- б) соціальності, духовності, діяльності;
- в) духовності, душевності, діяльності.

6. Індивідуальність – це:

- а) духовність людини;
- б) неповторне людини;
- в) індивід, що став особистістю.

7. Особа – це:

- а) індивід, що має певний рівень знань і здатний контролювати своє поведінку;

- б) штучна юридична конструкція;
- в) продукт суспільних відносин.

8. Особистість – це:

- а) людина, яка досягла успіху, стала популярною і багато віддає суспільству;
- б) людина, яка наділена в суспільстві особливими повноваженнями;
- в) людина як суспільна істота, глибинна реальність її внутрішнього світу.

9. Аксиологія – це вчення про:

- а) цінності;
- б) соціальну справедливість;
- в) свободу.

10. Свобода – це:

- а) можливість робити усе, що заманеться;
- б) вміння підпорядковувати усе своїй волі;
- в) усвідомлена необхідність.

Запитання

1. Що є предметом філософської антропології?
2. Чому людське буття щонайперше окреслюють як проблему?
3. Як можна визначити зміст проблеми людини?
4. Що таке людина? Як Ви розумієте природу, сутність та призначення людини?
5. Чи можливо виробити завершене, вичерпне уявлення про людину?
6. Чому людина є більше, ніж вона про себе думає?
7. Що можна вважати духовним буттям людини?
8. Як співвідносяться поняття: «знати себе» і «бути собою»?
9. Яким чином визначається антропний принцип?
10. Чому в міфологічній свідомості поява і розвиток людини нерозривно пов'язані з Космосом та природою?
11. Як Ви вважаєте, людина була створена Богом чи вона є результатом стихійного природного процесу? Чи може Ваша позиція з цього приводу вплинути на Ваш спосіб життя?
12. Яка специфіка людської діяльності?
13. Чому праця людини безпосередньо пов'язана з мисленням?
14. Чи є людина лише соціальною істотою? Яке місце в людській сутності займає біологічний фактор?
15. Як співвідносяться біологічне і соціальне в людині?
16. Яке значення для розуміння природи людини мають символи?

17. Чи є культура причиною трансформації людини в біологічно неповноцінну істоту?

18. Чи є випадковим порядок переліку понять «людина – індивід – індивідуальність – особа – особистість»?

19. Що в людині визначає її справжню своєрідність?

20. У чому полягає основна відмінність між індивідом та індивідуальністю?

21. Що є предметом аксіології?

22. Якими є цінності за своєю природою?

23. Як можна визначити антицінності?

24. Чи погоджуєтеся Ви з тим, що люди не відкривають свої цінності, а самі їх створюють?

25. У чому проявляється загальнолюдський характер таких цінностей, як життя, свобода, справедливість?

26. Чи є справедливість універсальною цінністю, чи у різних суспільствах можуть існувати різні уявлення про справедливість? Чи відрізняється Божественна справедливість від людської? Якщо так, то яким чином?

27. Що таке свобода? Як вона пов'язана з відповідальністю?

28. Який смисл ідеї Боголюдини?

29. У чому полягає позитивний смисл поняття Надлюдини?

30. Який шлях Металюдини?

Завдання

1. Проаналізуйте наведені визначення сутності людини:

а) «людина – це істота політична» (Аристотель);

б) «людина – це слабка душа, обтяжена трупом» (Епіктет);

в) «людина – це образ Божий і вмістилище гріха» (юдейсько-християнська традиція);

г) «людина – це мисляча річ» (Р. Декарт);

д) «людина – це очерет, який мислить» (Б. Паскаль);

е) «людина – це істота, здатна на неможливе» (Й. Гете);

є) «людина – це істота, що соромиться» (В. Соловйов);

ж) «людина – це канат, натягнутий між звіром та надлюдиною» (Ф. Ніцше);

з) «людина – це істота постійно незадоволена собою і здатна себе переростати» (М. Бердяєв);

і) «людина – це здійснюване завдання, постійна гуманізація із провалами в озвіріння» (М. Шелер);

- к) «людина – це пастух буття» (М. Гайдеггер);
- л) «людина – це істота, приречена на блукання і ухилення» (М. Фуко);
- м) «людина – це істота, яка виробляє знаряддя праці» (Б. Франклін);
- н) «людина – це істота, яка продукує символи» (Е. Кассілер);
- о) «людина – це істота, укорінена в надлюдському ґрунті» (С. Франк);
- п) «людина – це єдина істота, яка знає, що вона є» (К. Ясперс);

Які з визначень, на Вашу думку, найкраще описують людську сутність? Спробуйте дати власне визначення людини.

2. Поясніть твердження С. К'єркегора: «Людина є синтез душі й тіла, створений та засвідчений духом». Чи погоджуєтесь Ви з ним? Чому, на Ваш погляд, філософ надає пріоритет духові?

3. За П.А. Гольбахом, «людина – природне створіння; вона існує у природі; підкоряється її законам, неспроможна звільнитися від неї». Чому, на Вашу думку, людина не може «звільнитися» від природи? Чи твердження «людина – природне створіння» узгоджується із Вашими думками?

4. На думку К. Маркса, «людина – ансамбль суспільних відносин». Чого на Ваш погляд бракує цьому твердженню? Наведіть Ваші аргументи та контраргументи.

5. П. Флоренський стверджував: «Живучи – помираємо, помираючи – живемо». Чи не вбачаєте ви суперечності в цих словах? Чи мають вони сенс, та які онтологічні підстави є для цього?

6. Ж.-П. Сартр вважав, що «пекло – це інші...». Як, на Вашу думку, він ставився до проблеми взаємодії індивіда та суспільства?

7. Поясніть, як варто розуміти твердження Е. Фрома: «Я вірю, що кожна людина представляє усе людство. Усі ми святі і грішники, але жоден не переважає іншого та не суддя йому. Усі ми прозріли одночасно з Буддою, усіх нас розіп'яли на хресті разом з Христом, та усі ми вбивали і грабували разом з Чингізханом, Сталіном та Гітлером».

8. Прокоментуйте зміст твердження С. Франка: «Реальна умова буття людини як духовно-тілесної істоти, розширення людської тілесності, додаткова тілесна оболонка, істинний зв'язок людського Я з частиною предметного світу – це власність». Чому приватна власність має значення для людини? Які основи власності як умови буття людини?

9. На думку Й. Шумпетера, «бути підприємцем – значить робити не те, що роблять інші, робити не так, як роблять інші» Чи погоджуєтесь Ви із цим твердженням? У чому його сенс?

10. Дж. Локк стверджував: «Дії людей – кращий перекладач їх думок». Як Ви вважаєте, сутність людини виявляється лише в ділах, чи і в словах?

Теми доповідей

1. Статус філософської антропології у структурі філософського знання.

2. Проблеми виникнення людини в її сучасному окресленні.

3. Людське існування та його сенс.

4. Людина як істота, яка вибирає.

5. Проблема досвіду самотності в людському існуванні.

6. Людина як істота, яка трансцендує.

7. Уречевлення і відчуження в контексті людської діяльності.

8. Ідеал людяності і цінності людського життя.

9. Уявлення про досконалу людину в різних культурах.

10. Боголюдина як ідея розв'язання проблеми людини і Бога.

Тема 6.
Соціальна філософія і філософія історії

План лекції

- 1. Поняття, предмет і складові соціальної філософії.**
- 2. Суспільство, людина і природа.**
- 3. Суспільство як система, його структури та типи.**
- 4. Поняття і предмет філософії історії.**
- 5. Циклічні та лінійні моделі інтерпретації історії.**

Рекомендована література:

1. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К.: Генеза, 1996.
2. Андрущенко В. П. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / В. П. Андрущенко та ін. – К.: Рубікон, 1997.
3. Андрущенко В. П. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; за ред. Г. І. Волинки. – К.: Каравела, 2009.
4. Будз В. Методологічні засади інтерпретації історичного процесу та цивілізаційного поступу // Філософія гуманітарних наук: Актуальність і перспективи розвитку: Матеріали наукової конференції. – Чернівці: Рута, 2006.
5. Габріелян О. А. Філософія історії / О. А. Габріелян, І. І. Кальної, О. П. Цветков. – К.: Академвидав, 2010.
6. Дойчик М. В. Філософія історії: навчально-методичний посібник / М. В. Дойчик. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010.
7. Петрушенко В. Л. Філософія / В. Л. Петрушенко. – Львів: Магнолія Плюс, 2004.
8. Пятківський Р. Ціннісний метод у дослідженні суб'єкта історії / Р. Пятківський // Філософія гуманітарних наук: Актуальність і перспективи розвитку: Матеріали наукової конференції. – Чернівці: Рута, 2006.
9. Таран В. О. Соціальна філософія / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанова. – К.: ЦУЛ, 2009.
10. Філософія / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського. – Харків: Фоліо, 2013.
11. Ящук Т. І. Філософія історії / Т. І. Ящук. – К.: Либідь, 2004.

Виклад лекції

1. Поняття, предмет і складові соціальної філософії

Термін «*соціальна філософія*» латинського і грецького походження. Він складений з латинського слова «*соціаліс*» – суспільний і грецького виразу «*філософія*» та перекладається як «*філософія суспільства*». Цей термін запропонував *Клод Анрі Сен-Сімон*.

Соціальна філософія – це вчення про суспільство, його основи, сенс існування, зв'язки з людиною і природою, загальні закономірності та перспективи розвитку. Вона є комплексною філософською дисципліною. Складовими соціальної філософії вважаються:

Праксеологія – вчення про діяльність;

Філософія культури – вчення про засади культури;

Філософія історії – вчення про розвиток суспільства;

Філософія права – вчення про основи права;

Філософія політики – вчення про спілкування;

Філософія економіки – вчення про господарство;

Філософія техніки – вчення про ефективність;

Філософія освіти – вчення про освіту як систему і процес.

Основними поняттями соціальної філософії є «суспільне» і «соціальне». *Суспільне – це реальність відносин, які створені людьми у суспільстві.* Ця реальність виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі та свідомості людей. Люди з необхідністю творять суспільне буття, вступаючи у низку економічних, політичних, культурних та інших відносин. У такий спосіб вони прагнуть задовольнити свої основні інстинкти, інтереси і потреби.

Соціальне – це реальність відносин, які творяться особистостями, групами людей, соціальними інститутами. Поняття «соціальне» у соціальній філософії вживається як у широкому, так і вузькому значенні. У широкому розумінні поняття «соціальне» використовується у значенні «суспільне», як його синонім, збігається з ним за своїм змістом. У цьому випадку соціальне як суспільне позначає усе те, що відбувається в суспільстві, на відміну від того, що відбувається в природі. Іншими словами, воно позначає те, що є якісно іншим стосовно природного, біологічного. Це поняття також розуміється як протилежне індивідуальному. У вузькому розумінні поняття «соціальне» позначає існування суспільних явищ, які складають зміст соціальної сфери життя суспільства.

Суспільство функціонує і розвивається за певними законами. Закони суспільства суттєво відрізняються від законів природи. Якщо

виходити з того, що закони виражають реальні і необхідні відношення між явищами, то в природі вони діють як стихійна сила, невідомо, як результат об'єктивної взаємодії матеріальних тіл. У суспільному житті, на перший погляд, усе унікальне і неповторне. Здається, що закони йому не притаманні. Таке уявлення існує завдяки тому, що суспільство є більш складною реальністю у порівнянні з природою. Через це виявити закони-тенденції суспільного розвитку, які базуються на певній повторюваності соціальних явищ, важче. Вони реалізуються не поза людьми, а завдяки свідомій діяльності людей. Самі люди, їхні особливості є закономірностями суспільного розвитку.

2. Суспільство, людина і природа

Суспільство – поняття багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і вузькому розумінні. *Суспільство у широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей. У вузькому розумінні суспільство – це сукупність людей, об'єднаних дією соціальної детермінації.*

Суспільство творять люди, а люди існують в суспільстві. Тому суспільство не може існувати без людей, а люди не можуть бути людьми без суспільства. Зв'язок між суспільством і людиною розкривають такі позиції як «соціальний універсалізм» і «соціальний атомізм».

За позицією соціального універсалізму, суспільство є ціле, яке не зводиться до частин, людей, з яких воно складається. Суспільство незалежне від людей і первинне щодо них, а люди залежні від суспільства, вони народжуються і розвиваються в ньому.

Відповідно до позиції соціального атомізму, окремі люди є реальною основою суспільства, взаємодії між ними творять суспільство, а саме суспільство є лише загальною назвою цих взаємодій, уявною спільнотою.

Суспільство існує та розвивається в межах природи та на основі соціальних процесів. Природа – це усі досоціальні шаблі розвитку матерії, а суспільство – її найвищий шабель. Суспільство – це найвищий шабель розвитку живих систем, головним елементом яких є люди, форми їхньої спільної діяльності, праця, продукти праці, різні форми власності, політика і держава, сукупність різних інститутів, сфера духу. Саме тому суспільство і природа перебувають в органічному зв'язку та єдності.

Природа у найширшому розумінні – це усе існуюче, увесь світ в об'єктивній різноманітності його проявів. У вузькому розумінні природа – це сукупність об'єктивних умов існування людського суспільства.

Основними складовими природи є:

Літосфера – верхня тверда оболонка земної кулі;

Гідросфера – сукупність вод планети Земля (близько 71 % земної поверхні);

Атмосфера – повітряна оболонка Землі;

Біосфера – частина літосфери, гідросфери та атмосфери, в якій є життя;

Ноосфера – сфера, пов'язана із розумовою діяльністю людини;

Соціосфера – навколосемний простір, який охоплює людство;

Географічне середовище – та частина природи, де безпосередньо проживає людина.

З ім'ям *Шарля Монтеск'є* пов'язують спробу абсолютизації ролі географічного середовища у житті суспільства. Вона отримала назву географічний детермінізм.

Географічний детермінізм – це напрям соціальної філософії, який проголошує географічне середовище вирішальним чинником розвитку суспільства, історичної долі тієї чи іншої країни, того чи іншого народу.

В історії взаємодії суспільства із природою виокремлюють три етапи:

Неолітична революція – виникнення землеробства, перехід від привласнення до виробництва;

Індустріальна революція – перехід від ремісничих знарядь праці до машин, створення промисловості;

Науково-технічна революція – перехід від виробництва товарів і послуг до виробництва знань, інформації.

3. Суспільство як система, його структури та типи

Суспільство є соціальною системою. *Соціальна система – це цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та відносини.*

Основними видами соціальних систем є:

Суспільство – люди, які взаємодіють на певній території та мають спільну культуру;

Соціальний інститут – велика сфера суспільного життя, організована для задоволення фундаментальних потреб людей;

Соціальна організація – упорядкована взаємодія індивідів, соціальних груп та інших спільнот;

Соціальна група – люди, які постійно взаємодіють між собою;

Соціальна спільнота – сукупність людей, яка характеризується відносною цілісністю;

Особистість – соціальна характеристика людини, яка представлена комплексом якостей, що набуваються нею у суспільстві внаслідок включення її у систему суспільних відносин.

Суспільство як соціальна система складається із соціетальних підсистем. **Соціетальна підсистема** – це сфера суспільства, яка забезпечує його функціонування і розвиток. До соціетальних підсистем відносяться економічна, соціальна, політична і духовна сфери суспільного життя.

Економічна сфера – це сфера здійснення господарської діяльності суспільства, сфера створення матеріальних благ.

Соціальна сфера – це сфера виникнення і функціонування відносин між соціальними групами людей.

Політична сфера – це сфера здійснення між людьми відносин влади і підпорядкування, сфера управління суспільством.

Духовна сфера – це сфера створення та освоєння духовних цінностей.

Суспільство є складною системою, яка містить велику кількість різноманітних соціальних структур. **Соціальні структури** – це певні типи людських об'єднань, що є підсистемами суспільства. До них відносять соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні організації тощо.

Основним соціальними структурами суспільства є:

Народ – це соціальна група, яка склалася в результаті природного розвитку та об'єднана на основі усвідомлення своєї генетичної лінії;

Нація – це соціальна група, яка склалася в результаті етносоціального розвитку та об'єднана на основі уявлення про власні цілі та наміри;

Клас – це соціальна група, яка склалася на основі професійної діяльності та об'єднана усвідомленням власного групового інтересу;

Сім'я – це соціальний інститут і мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою;

Держава – це соціальна організація, яка володіє верховною владою на певній території.

За критерієм здобування засобів існування розрізняють такі типи суспільства:

Протосуспільство, або суспільство первісних мисливців і збирачів, основою якого є полювання та збирання;

Доіндустріальне суспільство, у якому засоби життя створюються в сільськогосподарському виробництві;

Індустріальне суспільство, у якому переважна більшість людей працює у сфері промислового виробництва;

Постіндустріальне суспільство, основою якого є не виробництво матеріальних благ, а виробництво знань.

4. Поняття і предмет філософії історії

Термін «*філософія історії*» грецького походження. Він складений з грецького виразу «*філософія*» та грецького слова «*історія*» – оповідь про минулі події, про те, що пізнано. Цей термін вперше вжив *Франсуа Вольтер*.

Філософія історії – це вчення про зміст і спрямованість історичного процесу, іманентну логіку його розвитку та методологічні проблеми історичного пізнання.

Основними поняттями філософії історії є поняття «*історія*», «*історичний процес*», «*історичне*», «*історичний факт*», «*історична уява*» та «*історична свідомість*».

Історія – це розвиток суспільства як виявлення сутнісних сил людини та культурна практика його інтерпретації.

Історичний процес – це процес розвитку усіх суспільних відносин та явищ, у яких перебуває людина.

Історичне – це процесуальне буття людини і людства.

Історичний факт – це те, що мало місце в історії та концептуально передуює інтерпретації.

Історична уява – це уява про події, що перестали відбуватися, та обставини, які вже більше не існують.

Історична свідомість – це духовна діяльність, за допомогою якої тлумачать минуле, усвідомлюють сучасне та проєктують майбутнє.

Методологічними принципами філософії історії є історизм та історицизм, а методологічними позиціями – методологічний націоналізм, методологічний консерватизм і методологічний комунізм.

Історизм – це принцип пізнання явищ в їх становленні та розвитку.

Історицизм – це принцип, відповідно до якого передбачення майбутнього здійснюється на основі законів історичного розвитку.

Методологічний націоналізм – це позиція, за якою національна держава є головним об'єктом історичних досліджень.

Методологічний консерватизм – це позиція, за якою локальна цивілізація є головним об'єктом історичних досліджень.

Методологічний комунізм – це позиція, за якою економічна формація є головним об'єктом історичних досліджень.

Філософія історії при осмисленні історичного процесу послуговується такою процедурою як пояснення. Розрізняють нарративне, телеологічне і раціональне пояснення.

Наративне пояснення – це пояснення дій людей на основі точного та переконливого опису їхньої поведінки.

Телеологічне пояснення – це пояснення дій людей з точки зору тієї мети, яку вони переслідують у своїх вчинках.

Раціональне пояснення – це пояснення поведінки людей на основі мотивів їхніх дій.

З раціональним поясненням пов'язане таке поняття як «смысл історії». **Смысл історії** – це значення історії, що досягається раціональним пізнанням.

У філософії історії учасників історичного процесу називають суб'єктами історії. **Суб'єкт історії** – це джерело історичної активності. Розрізняють індивідуального та колективного суб'єкта історії. **Індивідуальний суб'єкт** – це дієвець в єдності його загальнолюдських та індивідуально-неповторних виявлень. Окремим прикладом індивідуального суб'єкта є харизматичний лідер. **Харизматичний лідер** – це видатна особистість, яка здатна масштабно впливати на інших людей, виступаючи для них в образі героя, святого чи генія.

Колективний суб'єкт – це соціальна група людей, якою може бути народ, нація, клас тощо. Окремим прикладом колективного суб'єкта є еліта. **Еліта** – це ініціативна, творча меншина певного суспільства, яка має вирішальний вплив на його інертну, пасивну і нетворчу більшість.

5. Циклічні та лінійні моделі інтерпретації історії

У філософії історії співіснують циклічна та лінійна моделі інтерпретації історії.

Циклічна модель інтерпретації історії – це модель історичного процесу як вічного коловороту і повторення одних й тих самих фаз у розвитку різних культур та цивілізацій. Вона побудована на таких поняттях як «культура» і «цивілізація».

Культура – це система надбіологічних програм людської діяльності та її символічно виражені результати.

Цивілізація – це рівень культурного розвитку суспільства у певних географічних та історичних межах.

З циклічною моделлю інтерпретації історії пов'язаний цивілізаційний підхід до неї. **Цивілізаційний підхід – це підхід до осмислення історії на основі мережевої схеми раціональності, за якою історичний процес має нелінійний характер.** При цивілізаційному підході виокремлюють п'ять цивілізацій. Серед них:

Китайська цивілізація – це культурний розвиток Китаю, В'єтнаму і Кореї від 1500 р. до н. е. по теперішній час;

Індійська цивілізація – це культурний розвиток Індостану від 1500 р. до н. е. по теперішній час;

Ісламська цивілізація – це культурний розвиток Аравії, Північної Африки, Піренейського півострова, Середньої Азії, Індостану і Південно-Східної Азії від 662 р. по теперішній час;

Західна цивілізація – це культурний розвиток Західної Європи, Північної та Південної Америки від 700 – 800-х рр. по теперішній час;

Православна цивілізація – це культурний розвиток Литви, Білорусі, України, Молдови, Румунії, Болгарії, Греції, Сербії і Росії від 1054 р. по теперішній час.

Лінійна модель інтерпретації історії – це модель історичного процесу як цілеспрямованого, прямолінійного і закономірного розвитку. Вона побудована на таких поняттях як «прогрес», «регрес» і «формація».

Прогрес – це поступальний рух від нижчого до вищого, від простого до складного.

Регрес – це перехід від вищих, високоорганізованих форм до нижчих, малоорганізованих.

Формація – це система економічних відносин, в основі яких лежить певний спосіб виробництва та форма власності. Вона складена з базису і надбудови. **Базис** – це економічна основа і рушій розвитку суспільства. **Надбудова** – це право, політика, наука, мораль, релігія та мистецтво.

З лінійною моделлю інтерпретації історії пов'язаний формаційний підхід до неї. **Формаційний підхід – це підхід до осмислення історії на основі лінійної схеми раціональності, за якою історичний процес має однолінійний і прямолінійний характер.** При такому підході виокремлюють п'ять формацій. Серед них:

Первіснообщинний лад – це економічна система, у якій природні ресурси і засоби виробництва матеріальних та духовних благ знаходяться у колективній власності кровних родичів;

Рабовласництво – це економічна система, у якій природні ресурси і засоби виробництва матеріальних і духовних благ знаходяться в одноосібній власності рабовласника;

Феодалізм – це економічна система, у якій природні ресурси і засоби виробництва матеріальних і духовних благ знаходяться в одноосібній власності феодала;

Капіталізм – це економічна система, у якій природні ресурси і засоби виробництва товарів та послуг знаходяться у приватній власності фізичних і юридичних осіб.

Комунізм – це економічна система, у якій природні ресурси і засоби виробництва матеріальних і духовних благ знаходяться у колективній власності усіх членів суспільства.

Філософська інтерпретація історії на основі циклічної та лінійної моделей повинна здійснюватися у відповідності із вченням кліоетики. **Кліоетика** – це вчення про моральне ставлення до колишнього досвіду сучасного суспільства та моральну відповідальність за оцінки та цінності минулого. Саме вона здатна звільнити суспільство від комплексу вини і психотравм, отриманих у минулому, забезпечити його примирення і консолідацію.

Дидактичні матеріали до теми Глосарій

Соціальна філософія – це вчення про суспільство, його основи, сенс існування, зв'язки з людиною і природою, загальні закономірності та перспективи розвитку.

Суспільне – це реальність відносин, які створені людьми у суспільстві.

Соціальне – це реальність відносин, які творяться особистостями, групами людей, соціальними інститутами.

Природа – це сукупність об'єктивних умов існування людського суспільства.

Літосфера – це верхня тверда оболонка земної кулі.

Гідросфера – це сукупність вод планети Земля (близько 71 % земної поверхні).

Атмосфера – це повітряна оболонка Землі.

Біосфера – це частина літосфери, гідросфери та атмосфери, в якій є життя.

Ноосфера – це сфера, пов'язана із розумовою діяльністю людини.

Соціосфера – це навколоземний простір, який охоплює людство.

Географічне середовище – це та частина природи, де безпосередньо проживає людина.

Географічний детермінізм – це напрям соціальної філософії, який проголошує географічне середовище вирішальним чинником розвитку суспільства, історичної долі тієї чи іншої країни, того чи іншого народу.

Соціальна система – це цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та відносини.

Суспільство – це люди, які взаємодіють на певній території та мають спільну культуру.

Соціальний інститут – це велика сфера суспільного життя, організована для задоволення фундаментальних потреб людей.

Соціальна організація – це упорядкована взаємодія індивідів, соціальних груп та інших спільнот.

Соціальна група – це люди, які постійно взаємодіють між собою.

Соціальна спільнота – це сукупність людей, яка характеризується відносною цілісністю.

Соцієтальна підсистема – це сфера суспільства, яка забезпечує його функціонування і розвиток.

Економічна сфера – це сфера здійснення господарської діяльності суспільства, сфера створення матеріальних благ.

Соціальна сфера – це сфера виникнення і функціонування відносин між соціальними групами людей.

Політична сфера – це сфера здійснення між людьми відносин влади і підпорядкування, сфера управління суспільством.

Духовна сфера – це сфера створення та освоєння духовних цінностей.

Соціальні структури – це певні типи людських об'єднань, що є підсистемами суспільства.

Народ – це соціальна група, яка склалася в результаті природного розвитку та об'єднана на основі усвідомлення своєї генетичної лінії.

Нація – це соціальна група, яка склалася в результаті етносоціального розвитку та об'єднана на основі уявлення про власні цілі та наміри.

Клас – це соціальна група, яка склалася на основі професійної діяльності та об'єднана усвідомленням власного групового інтересу.

Сім'я – це соціальний інститут і мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Держава – це соціальна організація, яка володіє верховною владою на певній території.

Філософія історії – це вчення про зміст і спрямованість історичного процесу, іманентну логіку його розвитку та методологічні проблеми історичного пізнання.

Історія – це розвиток суспільства як виявлення сутнісних сил людини та культурна практика його інтерпретації.

Історичний процес – це процес розвитку усіх суспільних відносин та явищ, у яких перебуває людина.

Історичне – це процесуальне буття людини і людства.

Історичний факт – це те, що мало місце в історії та концептуально передуює інтерпретації.

Історична уява – це уява про події, що перестали відбуватися, та обставини, які вже більше не існують.

Історична свідомість – це духовна діяльність, за допомогою якої тлумачать минуле, усвідомлюють сучасне та проєктують майбутнє.

Історизм – це принцип пізнання явищ в їх становленні та розвитку.

Історицизм – це принцип, відповідно до якого передбачення майбутнього здійснюється на основі законів історичного розвитку.

Методологічний націоналізм – це позиція, за якою національна держава є головним об'єктом історичних досліджень.

Методологічний консерватизм – це позиція, за якою локальна цивілізація є головним об'єктом історичних досліджень.

Методологічний комунізм – це позиція, за якою економічна формація є головним об'єктом історичних досліджень.

Наративне пояснення – це пояснення дій людей на основі точного та переконливого опису їхньої поведінки.

Телеологічне пояснення – це пояснення дій людей з точки зору тієї мети, яку вони переслідують у своїх вчинках.

Раціональне пояснення – це пояснення поведінки людей на основі мотивів їхніх дій.

Смисл історії – це значення історії, що досягається раціональним пізнанням.

Суб'єкт історії – це джерело історичної активності.

Харизматичний лідер – це видатна особистість, яка здатна масштабно впливати на інших людей, виступаючи для них в образі героя, святого чи генія.

Еліта – це ініціативна, творча меншина певного суспільства, яка має вирішальний вплив на його інертну, пасивну і нетворчу більшість.

Циклічна модель інтерпретації історії – це модель історичного процесу як вічного коловороту і повторення одних й тих самих фаз у розвитку різних культур та цивілізацій.

Культура – це система надбіологічних програм людської діяльності та її символічно виражені результати.

Цивілізація – це рівень культурного розвитку суспільства у певних географічних та історичних межах.

Цивілізаційний підхід – це підхід до осмислення історії на основі мережевої схеми раціональності, за якою історичний процес має нелінійний характер.

Лінійна модель інтерпретації історії – це модель історичного процесу як цілеспрямованого, прямолінійного і закономірного розвитку.

Прогрес – це поступальний рух від нижчого до вищого, від простого до складного.

Регрес – це перехід від вищих, високоорганізованих форм до нижчих, малоорганізованих.

Формація – це система економічних відносин, в основі яких лежить певний спосіб виробництва та форма власності.

Базис – це економічна основа і рушій розвитку суспільства.

Надбудова – це право, політика, наука, мораль, релігія та мистецтво.

Формаційний підхід – це підхід до осмислення історії на основі лінійної схеми раціональності, за якою історичний процес має однолінійний і прямолінійний характер.

Кліоетика – це вчення про моральне ставлення до колишнього досвіду сучасного суспільства та моральну відповідальність за оцінки та цінності минулого.

Тести

1. Соціальна філософія – це вчення про:

- а) культуру;
- б) суспільство;
- в) історію.

2. Ноосфера – це:

- а) розвинута біосфера;
- б) стан соціосфери;
- в) сфера, побудована розумом.

3. Під суспільством розуміють:

- а) біологічних істот, організованих задля виживання;
- б) людей, об'єднаних спільною культурою і територією;
- в) біосоціальних істот, що мають спільну територію.

4. Філософія історії – це вчення про:

- а) прогрес і регрес;
- б) формації і цивілізації;
- в) спрямованість і смисл історичного процесу.

5. Найвища мета культури:

- а) створення умов для творчості;
- б) людина як особистість;
- в) сама культура як самоціль.

6. Цивілізація – це:

- а) наукова концепція;
- б) сучасне суспільство;
- в) культурний розвиток суспільства.

7. Цивілізація і культура співвідносяться таким чином:

- а) цивілізація старша за культуру;
- б) культура виникла раніше за цивілізацію;
- в) культура і цивілізація виникли одночасно.

8. Суспільний прогрес – це:

- а) удосконалення суспільного життя;
- б) закономірний розвиток суспільства;
- в) розв'язання глобальних проблем сучасності.

9. Формація – це:

- а) характерний спосіб виробництва;
- б) історично змінна форма власності;
- в) певний спосіб виробництва із відповідною формою власності.

10. Зміст формації визначає:

- а) базис;
- б) надбудова;
- в) ідеологія.

Запитання

1. Що є предметом соціальної філософії?
2. Як співвідноситься зміст понять «суспільство», «соціум», «соціально», «суспільне»?
3. Якщо соціум – нова якість стосовно окремої людини, то чи не означає це нівелювання в ньому індивідуального?

4. Які особливості взаємозв'язків суспільства та природи?
5. Що відрізняє суспільство як систему від інших систем?
6. У яких аспектах розглядається соціальна структура суспільства?
7. Чим відрізняється нація від етносу?
8. Що таке національна держава?
9. Хто ввів у науковий обіг термін «філософія історії»?
10. Що є предметом філософії історії?
11. Яке сучасне трактування філософії історії?
12. З яких головних проблем складається проблематика філософії історії?
13. Як співвідносяться історичний процес та історія як наука?
14. Що таке історична свідомість та чим вона відрізняється від історичної уяви?
15. Як можна визначити історичний факт?
16. Яка відмінність між історизмом та історицизмом?
17. Що покладено в основу формаційного підходу до аналізу світового історичного процесу?
18. Як змінювалося смислове наповнення терміна «формація»?
19. Чому саме спосіб виробництва, а не рівень розвитку продуктивних сил є основою типології формацій?
20. Чи входять у структуру формацій такі явища ,як побут,родина, мова,спосіб життя?
21. Чи можуть у конкретній формації існувати ідеї та настанови, не обумовлені її способом виробництва?
22. У чому полягає відносність та суперечливість прогресу?
23. Чи є тотожними поняття прогресу та еволюції?
24. Що, на Вашу думку, є критерієм прогресу: розвиток продуктивних сил, рівень свободи та щастя або щось інше?
25. Як Ви вважаєте, чи можна трактувати прогрес закономірним історичним процесом, чи він є результатом людських зусиль?
26. Як Ви розумієте сутність науково-технічного прогресу та які його соціальні наслідки?
27. Що покладено в основу цивілізаційного підходу до осмислення світового історичного процесу?
28. Що характерно для культурно-цивілізаційного циклізму?
29. Як можна визначити суб'єкт історії?
30. Яку роль харизматичних лідерів та еліти в історичному процесі?

Завдання

1. На думку Г. Гегеля, «живі індивідууми і народи, які шукають своє обличчя і домагаються свого, у той же час виявляються засобами та знаряддями чогось більш високого і далекого, про що вони ніколи не знають, і що вони несвідомо виконують». Хто, на Ваш погляд, є суб'єктом історичної дії: особистість, видатна особистість, нація, клас, партія, еліта, людство? Свою відповідь обґрунтуйте.

2. Як Ви розумієте тезу К.Маркса: «Історія не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі». Чи погоджуєтеся Ви із цим твердженням?

3. Якою є світоглядна і методологічна спрямованість міркування Б. Пастернака: «Історії ніхто не робить, її не видно, як не можна побачити, як трава росте... Революції роблять люди діючі, односторонні фанатики, генії самообмеження». Чи не містить це міркування суперечності?

4. На погляд К. Маркса, «така ж важливість, яку побудова останків кісток має для вивчення органів зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій». Який методологічний підхід виражений у цій біологічній аналогії?

5. Чи погоджуєтеся Ви із думкою А. Дж. Тойнбі: «Війна та рабство – це дві ракові пухлини-близнюки цивілізацій, відколи вперше постав цей різновид суспільства. Перемога над однією з них – добрий знак для перспектив воєнної компанії проти другої». Наскільки Вам імпонує таке майбутнє цивілізації?

6. За М. Бердяєвим, «Християнство внесло історичний динамізм, виняткову силу історичного руху й створила можливість для розвитку філософії історії». А що Ви думаєте з цього приводу? Чим християнство доповнило лінійно-стадійну структуру світу?

7. Поясніть твердження Ф. Тенніса: «Будь-яке близьке, приховане від чужого, неповторне, сумлінне життя ми розуміємо як життя в спільноті. Суспільство ж – публічність, як кажуть: світ. У спільноті зі своїми і відчуваємо себе від народження, всіма своїми радощами й бідами пов'язані ми з ним. У суспільство ж потрапляють як щось чуже». Чим спільнота відрізняється від суспільства? Чому суспільство постає «чужим» для основного суб'єкта соціальної дії?

8. Прокоментуйте тезу Е. Дюркгейма: «Релігія – найбільш первісна зі всіх соціальних явищ. Саме з неї шляхом послідовних трансформацій виникли усі інші прояви колективної діяльності: право, мораль,

мистецтво, наука, політичні форми і т.д. В принципі все релігійне». Чи погоджуєтеся Ви з нею? Наведіть свої аргументи та контраргументи.

9. За уявленням Х. Ортеги-і-Гассета, «суспільство – це завжди динамічна єдність двох чинників: меншин і мас. Меншини – це спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць. Маси – це сукупність осіб без спеціальної кваліфікації». Висловіть свій погляд на будову суспільства. Як Ви розумієте дві його складові – меншину та масу? Яка їх роль у суспільному бутті?

10. На погляд О. Солженіцина, «зникнення націй збіднило б нас не менше, ніж якби всі люди уподібнилися в один характер, в одну особу. Нації – це багатство людства, це узагальнення його особистості; найменша з них несе свої особливі фарби, таїть у собі особливу грань Божого задуму». Чи погоджуєтеся Ви з таким поглядом? Яке, на Вашу думку, майбутнє нації?

Теми доповідей

1. Вольтер – засновник філософії історії.
2. Лінійна філософія історії.
3. Нелінійна філософія історії.
4. Формаційний підхід до аналізу світового історичного процесу.
5. Цивілізаційний напрям у світовій філософії історії.
6. Проблема критеріїв історичного прогресу.
7. Система природи і суспільства.
8. Етнос та нація.
9. Людська потреба самозбереження.
10. Самореалізація – антропологічна потреба.

Тема 7.
Філософія права

План лекції

1. **Поняття і предмет філософії права.**
2. **Філософія права у системі наук.**
3. **Методологія філософії права.**
4. **Правова онтологія.**
5. **Правова антропологія.**
6. **Правова аксіологія.**

Рекомендована література:

1. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 1997.
2. Бачинін В. А. Філософія права / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Ін Юре, 2003.
3. Данильян О. Г. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов. – Х.: Право, 2014.
4. Нерсисянц В. С. Философия права / В. С. Нерсисянц. – М.: Инфра-М-норма, 2005.
5. Причепій Є. М. Філософія: посібник для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Причепій, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький, А. М. Чекаль. – К.: Академія, 2001.
6. Сливка С. С. Філософія права: Навч. посіб. / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2012.
7. Тихонравов Ю. В. Основы философии права / Ю. В. Тихонравов. – М.: Вестник, 1997.
8. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус. – К.: Тандем, 2000.
9. Циппеліус Р. Методика правозастосування / Р. Ципеліус. – К.: Юстиніан, 2016.

Виклад лекції

1. Поняття і предмет філософії права

Термін «*філософія права*» грецького і латинського походження. Він складений з грецького виразу «*філософія*» і латинського слова «*ius*» – право. Цей термін запропонував *Георг Гегель*.

Філософія права – це розділ соціальної філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм

існування й цінності, ролі у житті людини, суспільства та держави.

Об'єктом вивчення філософії права є право. *Право – це соціальний інститут регулювання суспільних відносин.* Розрізняють позитивне і природне право. *Позитивне право – це офіційно визнане право, що діє в межах держави і закріплене у законодавстві.* Воно існує у формі чинної системи правових норм, відносин і судових рішень. *Природне право – це сукупність невід'ємних принципів і правил поведінки, що виливаються із природи людини та не залежать від законодавчого визнання чи невизнання у конкретній державі.* Воно існує у формі ідеальних першооснов права, неписаних звичаїв і традицій, виражене у змісті релігійних та етичних вимог.

Предметом дослідження філософії права є неюридичні підстави права. До них належать пізнавальні, ціннісні, соціальні та антропологічні підстави права.

Філософія права відрізняється від теорії права як вчення про чинне право. Предметна сфера філософії права співвідноситься з поняттям «природного права», а предметна сфера теорії права – із поняттям «позитивного права». Саме по собі позитивне право цікавить філософію права лише у співвідношенні з природним правом, з позиції якого оцінюється чинне право. Внаслідок такого співвідношення і оцінки позитивне право виявляється узаконеним і водночас обмеженим у своїх домаганнях.

Філософія права відрізняється від теорії права не тільки за предметом, але й за методом. Теорія права описує право таким, яким воно є, а філософія права – таким, яким воно повинно бути. На основі цієї ідеальної правової норми філософія права оцінює дійсну правову реальність. Вона прагне не просто пояснити правову реальність, а зрозуміти її.

Якщо предметну сферу філософії права коротко можна визначити терміном «підстави», то сферу її методу – терміном «рефлексія». *Філософська рефлексія – це критичний аналіз форм, настановлень і передумов людської свідомості та поведінки, з метою осмислення їхніх граничних підстав.* Відповідно, *філософсько-правова рефлексія – це критичний аналіз легітимізації і обмеження політичного співтовариства.*

Існує декілька обґрунтувань необхідності існування філософії права. Найважливішими з них є два: історичне та актуальне. *Історичне обґрунтування* необхідності існування філософії права здійснюється

на такому неспростовному факті, що ці проблеми завжди хвилювали людство упродовж всього його існування. У свою чергу, **актуальне обґрунтування** філософії права базується на виявленні такого аспекту, такої сторони права, пізнання якої можливе тільки за допомогою філософського підходу.

2. Філософія права у системі наук

За своїм статусом філософія права є суміжною дисципліною, що перебуває на межі філософії та юриспруденції. У зв'язку з існуванням двох різних джерел формування філософії права склалися і два основні підходи до розуміння її статусу. **Перший підхід** розглядає філософію права як частину загальної філософії і визначає її місце серед таких дисциплін, як філософія моралі, філософія релігії, філософія політики та інші. Відповідно до цього підходу філософія права належить до тієї частини загальної філософії, що приписує людині необхідну манеру поведінки, іншими словами, до практичної філософії як вчення про належне. **Другий підхід** відносить філософію права до галузей юридичної науки. З цього погляду вона є теоретичним фундаментом для створення позитивного права і науки про позитивне право. Під філософією права тут розуміється наука, що роз'яснює в останній інстанції значення правових принципів і зміст правових норм.

За своєю структурою філософія права є близькою до структури загальної філософії. У ній можна виокремити такі основні розділи:

1) **онтологія права**, у якій досліджуються проблеми природи права та його основ, буття права і форм його існування, зв'язку права із соціальним буттям та його місце в суспільстві;

2) **антропология права**, у якій розглядаються антропологічні основи права, поняття «правова людина», права людини як вираз особистісної цінності права, а також проблеми статусу інституту прав людини у сучасному суспільстві, права людини у конкретному соціумі, співвідношення особистості й права тощо;

3) **гносеологія права**, у якій досліджуються особливості процесу пізнання у сфері права, основні етапи, рівні та методи пізнання у праві, а також правова практика як критерій правової істини;

4) **аксіологія права**, у якій цінність розглядається як визначальна характеристика людського буття, спосіб буття цінностей, аналізуються основні правові цінності (справедливість, воля, рівність, права людини тощо), їх ієрархія та способи реалізації в умовах сучасної правової реальності;

5) *історія філософії права*, у якій досліджуються проблеми виникнення і розвитку філософії права, формування її предмета, процес внутрішньої диференціації права, в перебігу якого виникають різні напрями і течії філософії права;

б) у структурі філософії права можна виокремити і *прикладний розділ*, у якому розглядаються філософські проблеми конституційного права, цивільного права, кримінального права тощо.

Філософія права щільно пов'язана із теорією права і соціологією права. *Теорія права – це наука, що вивчає право і державу в їх історичному розвитку, взаємозв'язку, соціальній, економічній та політичній обумовленості. А соціологія права – це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності й механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми та засобу соціального управління.* Ці три дисципліни утворюють комплекс загальнотеоретичних і методологічних правових дисциплін, що має назву «загальна теорія права».

Філософії права притаманна низка функцій. Найважливішими серед них є: світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна і виховна. *Світоглядна функція* полягає у формуванні в людини загального погляду на світ права, правову реальність. *Методологічна функція* виявляє себе у формуванні певних моделей пізнання права, що сприяють розвитку юридичних дисциплін. *Відображально-інформаційна* функція забезпечує адекватне відображення права як специфічного об'єкта, виявлення його суттєвих елементів, структурних зв'язків і закономірностей. *Аксіологічна функція* полягає у розробці уявлень про такі правові цінності, як воля, рівність, справедливість, а також про правовий ідеал та тлумачення з позицій цього ідеалу правової дійсності, критиці її структури та станів. *Виховна функція* реалізується у процесі формування правосвідомості й правового мислення через орієнтацію на справедливість і повагу до права.

3. Методологія філософії права

Методологія філософії права – це систематизована сукупність пізнавальних засобів, що дають змогу досліджувати правову реальність у її різноманітних зв'язках з іншими сферами суспільного життя, а також теоретичний аналіз цих засобів. Найважливіша мета методології філософії права – аналіз світоглядно-методологічних можливостей конкуруючих типів праворозуміння, серед яких основним є правовий позитивізм і теорії природного права.

Характерними рисами *правового позитивізму* як філософського способу осмислення права є:

- 1) ототожнення права і позитивного права;
- 2) тенденція до абсолютизації державного суверенітету, за якої право збігається з наказами держави;
- 3) прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права шляхом встановлення чинних норм відповідно до фактичного критерію.

Правовий позитивізм заперечує можливість пізнання сутності права. Він обмежується у пізнанні права вивченням зовнішніх ознак, доступних для безпосереднього спостереження і сприйняття, та відносить пізнання сутності правових явищ і їх ціннісного змісту до предмету філософських спекуляцій.

Правовий позитивізм прагне до чіткості, визначеності положень, орієнтується на судову практику, визнає особливу цінність правопорядку. Правовий позитивізм орієнтує громадян на законослухняну поведінку, формує настановлення на довіру до існуючого правопорядку. Правовий позитивізм відмовляється від розгляду проблеми критерію справедливості, зводить нормативну силу права до примусовості, а природу права – до закону.

Діаметрально протилежним позитивістському є *природно-правове праворозуміння*. Сутність природно-правового мислення полягає у філософській, насамперед моральній, критиці права і держави. Ця критика спрямована на легітимізацію та обмеження права і держави.

Специфіка природно-правового мислення полягає у розмежуванні та зіставленні права та закону з позицій принципів справедливості. Природно-правове мислення ставить перед собою завдання пошуку основи позитивного права і критерію його оцінки, а тому виявляє себе в двох аспектах – сутнісно-онтологічному та аксіологічному.

Сутнісно-онтологічний аспект природно-правового мислення являє собою відповідь на запитання «що є право?» у його дійсності. У цьому аспекті сутність правових явищ розкривається через поняття «справедливість», а природно-правове мислення виконує функцію праворозуміння.

В *аксіологічному аспекті* позитивне право («закон») оцінюється з погляду на уявлення про сутність, або сенс, права. Тут природно-правове мислення стосовно «закону» (правопорядку загалом) виконує критичну функцію.

Залежно від того, яка реальність подається як джерело смислів права, виокремлюють три способи обґрунтування права: об'єктивізм,

суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність. Світоглядно-методологічною підставою **правового об'єктивізму** виступає матеріалістичне настановлення на виведення усіх ідеальних смислів з об'єктивної реальності. Тому правовий об'єктивізм розглядає право як частину іншої, ніж воно саме, реальності. Правова реальність розглядається як реальність суспільних відносин, у глибині яких слід шукати підстави права, з'ясовувати його сутність.

Залежно від того, які відносини вважаються основними, виокремлюють різні об'єктивістські теорії. Прихильники **юридичного біологізму** глибинні основи права вбачають у біологічній організації людини, фундаментальних біологічних потребах. **Юридичний економізм** виходить з того, що існуючі економічні відносини відображаються у людській свідомості та становлять сенс правопорядку. У рамках **політичного об'єктивізму** правовий порядок розглядається як вираз владних відносин. Відповідно до **культурно-історичного об'єктивізму** право виникає спонтанно з надр народного духу, будучи невід'ємною частиною цілісної культури народу. Об'єктивізм, що перебільшує роль соціальних відносин, отримав назву **соціологічного об'єктивізму**, або соціологізму, за яким право є винятково соціальним явищем, пов'язаним із соціальним буттям.

Протилежним до об'єктивізму способом обґрунтування права є **правовий суб'єктивізм**, який являє собою найбільш розвинену форму природно-правового мислення. У способах обґрунтування права правовий суб'єктивізм виходить із суб'єкта, його свідомості. Для нього характерний погляд на правову реальність із духовно-ідеальної сфери. Джерело правосвідомості та правопорядку виводиться з ідеї чи сенсу права, що відкривається у свідомості суб'єкта.

Основними формами правового суб'єктивізму виступають раціоналізм і філософія цінностей. **Раціоналізм** обґрунтовує позицію, за якою джерело правопорядку повинно бути знайдене в ідеї права. Історично раціоналізм існував як догматичний раціоналізм, що намагався вивести з ідеї права всю правову систему, і як критичний раціоналізм, що виводить з ідеї права тільки основні принципи правопорядку.

Фундаментальне положення **філософії цінностей** полягає у тому, що цінності існують як незалежні сутності в ідеальній сфері, вони даються людині в акті емоційної інтуїції і мають чіткий ієрархічний порядок. У філософії права провідна ідея цього напрямку припускає можливість встановлення ідеальних і в той же час об'єктивних і фіксованих норм для організації суспільства. Завдяки ідеально існуючому сенсу

права людина інтуїтивно і емоційно відчуває, що в цих умовах є справедливими чи несправедливим. Це почуття – джерело правопорядку.

Сучасним способом обґрунтування права є *інтерсуб'єктивність* як парадигма і принцип. Принцип інтерсуб'єктивності означає, що сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта чи зовнішньому соціальному світі, а розкривається у взаємодії суб'єктів. Основною конструкцією праворозуміння тут є договір. У парадигмі інтерсуб'єктивності виокремлюють онтологічні та комунікативні концепції. Перші представлені правовим екзистенціалізмом, або екзистенціальною феноменологією, і правовою герменевтикою, другі – комунікативною філософією.

У рамках *екзистенціально-феноменологічної онтології* справедливість як підставу права вважають формою людського співіснування, способом буття з іншими. Вищий критерій справедливості вбачається в екзистенції як вільній самореалізації людини.

Комунікативна парадигма у сучасній філософії права акцентує увагу на обговоренні усіх проблем в рамках цивільного суспільства, або дискурсі. Морально-правовий дискурс дає змогу зіставити усі наявні ціннісні орієнтації і тим самим врахувати виражені в них соціальні умови, реалізуючи цей процес в системі процедур як правил мовної гри. Забезпечуючи примирення, він сприяє актуалізації справедливості та як надпозитивна інстанція обмежує та контролює владу.

4. Правова онтологія

Правова онтологія – це вчення про буття права, основи правової реальності та її структурні елементи. Саме буття права – це буття належності. Право є сфера належного, того, чого у звичному сенсі немає, проте реальність якого є значущою для людини. Право має онтологічну природу, близьку до природи моральної реальності. Те загальне, що притаманне і праву, і моралі, є належністю. Головне в реальності права в цілому і кожного з правових феноменів зокрема полягає в особливому способі прояву права – у тому, що воно діє на людину. Це особливий вид дії: дії не із зовнішньої причини, але із внутрішнього спонукання.

На рівні сутності право – це ідеальна реальність відносин між людьми. Воно є особливим видом буття – ідеальним буттям, сутність якого – належність. Зміст права також виражається у ментальних настановленнях, ідеях і теоріях, знаково-символічній формі норм та інститутів, людських діях і відносинах, у різних проявах правової реальності.

Розрізняють широке і вузьке значення поняття «правова реальність». У першому випадку під правовою реальністю розуміється уся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо. У другому випадку – беруться до уваги лише базові правові реалії, відносно яких усі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і школах прийнято розуміти або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або правові «емоції» (психологічний напрям). Також до базисних феноменів належать встановлені державною владою норми права (позитивізм), об'єктивні суспільні відносини (об'єктивізм), ідея чи зміст права (суб'єктивізм), ідеальна взаємодія суб'єктів, об'єктивована в мові (інтерсуб'єктивність).

Основним структурними елементами правової реальності є *природне і позитивне право*. Розбіжності між ними можна описати таким чином:

1) природне право вважається похідним від ладу світобудови і природи людини, що є невід'ємною частиною природного світового порядку. Позитивне ж право – штучне утворення, створене людьми, відданими інтересам такого штучного формоутворення як держава. Тому норми позитивного права можуть не тільки відповідати принципам природного світового порядку, а й суперечити їм;

2) через природне право, його норми і принципи індивідуальна правосвідомість пов'язує своє існування з універсальними першоосновами буття. Через позитивне право вона пов'язує своє буття з конкретною державою та її інститутами;

3) природне право не тотожне чинному законодавству. Воно припускає релігійно-метафізичні та морально-етичні підстави, що надзвичайно розширюють і поглиблюють його юридичний зміст, пов'язують його із багатьма цінностями світової культури. Позитивне право ототожнює себе із чинним законодавством і тому може вважатися ознакою цивілізації, а не культури;

4) норми і принципи природного права мають релігійні та етичні обґрунтування. Позитивне ж право демонстративно відмежовується від них. Воно спирається на волю держави і переконане у необхідності й достатності такого обґрунтування;

5) природно-правові норми виражені, окрім юридичних документів, у вигляді неписаних звичаїв і традицій, присутніх в змісті релігійних і етичних вимог. Позитивні ж правові норми завжди припус-

кають письмову фіксацію у вигляді формалізованих нормативних актів юридичного характеру;

б) нормативно-ціннісною межею прагнень для природного права слугує вища справедливість, котра розуміється як універсальний ідеал, котрий відповідає корінним підвалинам світового порядку. Для позитивного права такою межею є інтереси держави.

Формами буття права, що у сукупності виражають динаміку правової реальності, є:

- 1) світ ідей (ідея права);
- 2) світ знакових форм (правові норми і закони);
- 3) світ взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя).

Ідея права являє собою найбільш загальний, абстрактний вираз сутності права, його проект чи завдання. **Закон** є актуалізацією і конкретизацією правових ідей і принципів. Він має різні форми свого буття: правові норми, відносини, свідомість, правосуб'єктність, правові процедури, процесуальні форми, правовий статус і правовий режим, правовий договір тощо. **Процес соціальної взаємодії** виражає таку стадію у здійсненні права, як правореалізація. Центральною фігурою цього процесу виступає суб'єкт як виконавець норми, його правомірна поведінка.

5. Правова антропологія

Правова антропологія – це вчення про право як спосіб людського буття. Право в антропологічному вимірі може бути визначене як спосіб людської взаємодії чи співіснування, можливий завдяки людській здатності бути автономним правовим суб'єктом, що визначає таким самим суб'єктом будь-кого іншого. Носієм цієї здатності є зумовлена визнанням інших особистість, а її реалізація та відтворення становить завдання політико-правових інститутів.

Бути правовим суб'єктом – це не означає просто відтворювати зміст позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм. Навпаки, це означає бути живою особистістю, носієм дійсної правосвідомості. В ідеї правового суб'єкта закладено ідею осмисленої поведінки. Життєві межі осмисленого існування виражено в ідеї дієздатності.

Людину робить правовим суб'єктом те, що вона за своєю сутністю має здатність до права, на підставі якої людина отримує визначення людини юридичної. **Людина юридична** – це насамперед суб'єкт, агент і носій певних дій. Вона має природну здатність до діяльності, що носить ціннісно орієнтований характер. Серед ціннісно орієнтова-

них актів виокремлюють акти визнання, що виражають сенс права. *Акти визнання – це особливі ціннісно-значущі акти, що виражаються у спрямованості на іншого*, при цьому інший розглядається як цінність поза залежністю від ступеня його гідності, як цінність, що заслуговує на гарантії захисту з боку права.

Центральною проблемою правової антропології є виявлення антропологічних передумов правової теорії. Дослідження цієї проблеми виявляється можливим тому, що існує закономірність у співвідношенні «образу людини» і «образу права». Сутність її полягає у тому, що той чи інший «образ права» (праворозуміння), а також обумовлена ним правова система орієнтуються на визначений «образ людини» (концепції природи людини) і від нього ведуть свій відлік як на власну вихідну точку.

Природу, чи сутність людини, часто зводили до розумності, свідомості, моралі, мови, символічності, предметної діяльності, волі до влади, гри, творчості, релігійності тощо. У той же час сучасна філософська антропологія виявляє в людині деяку інтегральну властивість – її відкритість світу, незавершеність як істоти. У цій незавершеності полягає величезний потенціал людини, її саморозвитку. Враховуючи це, концепція множинності людської природи орієнтує на толерантне ставлення до проявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і культурної), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права, оскільки, виходячи із визнання множинності людської природи, слід забезпечити повне виправдання людської відмінності, однак лише тією мірою, у якій ця своєрідність не завдає шкоди.

Традиційною проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї права як особливого нормативного порядку з огляду на уявлення про сутність людини, чи людську природу. Існують різні методологічні позиції щодо антропологічного обґрунтування права. Онтологічно зорієнтований об'єктивізм прагне вивести моральні та правові норми із пізнання природи людини, а деонтологічно зорієнтований суб'єктивізм заперечує таку можливість, вбачаючи критерій істинності нормативних положень в їх самоочевидності.

Спробою подолання односторонності об'єктивізму і суб'єктивізму є правова антропологія, заснована на парадигмі інтерсуб'єктивності, що розробляється у межах політичної антропології. Особливістю цього підходу є поєднання антропологічного і морального моментів в обґрунтуванні права, що дає змогу уникнути як зайвого натуралізму, так і чистої належності.

З точки зору правової антропології, заснованої на парадигмі інтерсуб'єктивності, право складається з тих правил, якими люди керуються у їхньому спільному житті та які надають право на примус у випадку їх недотримання. Цей примус виступає як кара в кримінальному праві та як визнання недійсності відносин (правочинів) у цивільному праві. Ці правила виявляються особливо значущими, коли виникає конфлікт інтересів. Право у цих випадках відіграє роль третьої, незацікавленої сторони, до якої апелюють інші сторони.

Найважливішою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини. Права людини мають антропологічну основу у внутрішній мірі прагнення людини до ризику інновацій, що полягає у прагненні зберегти себе, свою екзистенцію. **Права людини – це такі права індивідів, що дають їм можливість захищатися від посягань на їхню волю з боку структур державної влади.** Вони мають негативний сенс, як вираз «свободи від», і їх суворе забезпечення є безумовною вимогою сучасної епохи. Однак права людини і право в цілому здобувають ще й позитивний сенс, вираз «свободи для». Вони самі виступають як сила, що наповнює змістом суспільний простір. Завдяки правам людини право виступає як умова участі кожного в суспільних справах.

Права людини розглядаються як незалежні стандарти, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, інакше кажучи, вони розглядаються як критерії легітимізації. Існують дві альтернативні теорії прав людини: теорія волі та теорія інтересу. З позиції **теорії волі**, права дають переваги волі їх власника над волею іншої сторони, що перебуває з ним у конфлікті. А з позиції **теорії інтересу**, права слугують захисту чи здійсненню інтересів їх власника.

З позиції сучасної правової антропології, заснованої на принципі інтерсуб'єктивності, можна провести розрізнення **максимальної та мінімальної антропології**. Перша наголошує на здатності людини до змін і реформаторства, але залишається байдужою до права і прав людини, друга – на необхідності людині залишатися самою собою і вважає, що людина визначається за мінімальними умовами того, що необхідно їй, що робить її людиною. До таких умов належать і права людини.

6. Правова аксіологія

Правова антропологія щільно пов'язана із правовою аксіологією. **Правова аксіологія – це вчення про право як цінність, його ціннісні критерії, а також про природу правових цінностей, їх зміст та ієрархію.** У найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, значущі для людей. До них належать невід'ємні атрибути права – свобода, рівність, справедливість. Право є формою свободи. Право – не просто загальний масштаб чи рівна міра свободи індивідів. Вільні індивіди – суть і зміст права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права.

Ступені свободи у філософії права називаються поколінням прав. **Перше покоління прав** – це право на життя і власність майна. **Друге покоління прав** – це соціально-економічні права, які забезпечують розвиток свободи людини у системі соціально-економічних і правових відносин під кутом зору соціальної та економічної справедливості. **Третє покоління прав** – це право на мир, здорове довкілля тощо. **Четверте покоління прав** стосується перехідного стану між життям і смертю як фінальними цінностями людства (аборти, евтаназія тощо).

Правова рівність є рівністю вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою. Право не усуває за принципом рівності початкових відмінностей між людьми, а лише їх формалізує, упорядковує за єдиним критерієм у формально-визначені права вільних, незалежних, рівних індивідів.

Справедливість – це основна правова цінність. Право є мірою реалізації свободи і у той же час нормою політичної справедливості. Іншими словами, право є нормативно закріплена справедливість. У своєму конкретному виразі правові цінності з'являються як юридично нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі і для самого суб'єкта, і для інших. **Правові цінності – це вид духовних цінностей, що задовольняють потреби соціальних груп суспільства у регулюванні соціальних відносин і вчинків людей.** Вони призначені для створення, підтримки та зміцнення соціального порядку і дисципліни, нормального функціонування суспільства. Правові цінності становлять елемент системи соціального управління суспільством.

В основі правових цінностей лежать правові ціннісні відносини між соціальними суб'єктами. У процесі цих відносин формуються ціннісно-правова оцінка, ціннісно-правова орієнтація та ціннісно-

правове настановлення. **Ціннісно-правова оцінка** – це судження про значення для людей або окремої людини правової події, правової норми чи правового ідеалу. **Ціннісно-правова орієнтація** – це особиста перевага правових ідеалів і вчинків, особиста спрямованість на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності. **Ціннісно-правове настановлення** – це спрямований вплив соціальної групи, класу, партії, держави на формування правової орієнтації особистості чи мас.

Право взаємодіє із мораллю як взаємодоповнюючою цінністю. Вони є складовими загальної системи регуляції суспільних відносин. Проте їм притаманні **відмінності**, що визначаються за такими критеріями:

1) **за походженням**: право виникає разом із державою, а мораль – разом із суспільством;

2) **за формою виразу**: право фіксується у певних документах, а мораль – у суспільній пам'яті та релігійних текстах;

3) **за способом забезпечення**: право гарантується силою державних органів, а мораль – силою суспільної думки;

4) **за структурною організацією**: право систематизовано, а мораль – безсистемна;

5) **за ступенем конкретності**: право передбачає певну реакцію на конкретну дію, має регламентовану процедуру, більш динамічне, а мораль лише формулює загальні настановлення без конкретизації дій, не передбачає певних санкцій та базується не на регламенті, а на суспільній думці й є більш консервативною.

Дидактичні матеріали до теми

Глосарій

Філософія права – це розділ соціальної філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, суспільства та держави.

Право – це соціальний інститут регулювання суспільних відносин.

Позитивне право – це офіційно визнане право, що діє в межах держави і закріплене у законодавстві.

Природне право – це сукупність невід'ємних принципів і правил поведінки, що виливаються із природи людини та не залежать від законодавчого визнання чи невизнання у конкретній державі.

Філософсько-правова рефлексія – це критичний аналіз легітимізації і обмеження політичного співтовариства.

Теорія права – це наука, що вивчає право і державу в їх історичному розвитку, взаємозв'язку, соціальній, економічній та політичній обумовленості.

Соціологія права – це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності й механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми та засобу соціального управління.

Методологія філософії права – це систематизована сукупність пізнавальних засобів, що дають змогу досліджувати правову реальність у її різноманітних зв'язках з іншими сферами суспільного життя, а також теоретичний аналіз цих засобів.

Правова онтологія – це вчення про буття права, основи правової реальності та її структурні елементи.

Правова антропологія – це вчення про право як спосіб людського буття.

Людина юридична – це насамперед суб'єкт, агент і носій певних дій.

Акти визнання – це особливі ціннісно-значущі акти, що виражаються у спрямованості на іншого,

Права людини – це такі права індивідів, що дають їм можливість захищатися від посягань на їхню волю з боку структур державної влади.

Правова аксіологія – це вчення про право як цінність, його ціннісні критерії, а також про природу правових цінностей, їх зміст та ієрархію.

Правові цінності – це вид духовних цінностей, що задовольняють потреби соціальних груп суспільства у регулюванні соціальних відносин і вчинків людей.

Ціннісно-правова оцінка – це судження про значення для людей або окремої людини правової події, правової норми чи правового ідеалу.

Ціннісно-правова орієнтація – це особиста перевага правових ідеалів і вчинків, особиста спрямованість на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності.

Ціннісно-правове настановлення – це спрямований вплив соціальної групи, класу, партії, держави на формування правової орієнтації особистості чи мас.

Тести

1. Філософія права – це розділ:

- а) політичної філософії;
- б) соціальної філософії;
- в) загальної філософії.

2. Позитивне право існує у формі:

- а) системи правових норм;
- б) ідеальних першооснов права;
- в) суспільних цінностей та ідеалів.

3. Природне право існує у формі:

- а) правових відносин і судових рішень;
- б) чинної системи правових норм;
- в) ідеальних першооснов права.

4. Філософія права описує право:

- а) таким, яким воно є;
- б) таким, яким воно повинно бути;
- в) таким, яким воно не повинно бути.

5. Основними типами праворозуміння є:

- а) правовий позитивізм і природно-правове мислення;
- б) природно-правове мислення і правовий нігілізм;
- в) правовий позитивізм і правовий нігілізм.

6. Способами обґрунтування права є:

- а) об'єктивність;
- б) суб'єктивність;
- в) інтерсуб'єктивність.

7. До об'єктивістських теорій належать:

- а) юридичний економізм;
- б) філософія раціоналізму;
- в) філософія цінностей.

8. До суб'єктивістських теорій належать:

- а) юридичний біологізм;
- б) критичний раціоналізм;
- в) правовий екзистенціалізм.

9. Право відрізняється від моралі:

- а) за поколінням;
- б) за змістовним навантаженням;
- в) за способом забезпечення.

10. Структурними елементами правової реальності є:

- а) уявне і формальне право;

- б) природне і позитивне право;
- в) живе і формальне право.

Запитання

1. Що вивчає філософія права?
2. Чим відрізняється філософія права від теорії права і соціології права?
3. Яка специфіка методології філософії права?
4. Яке місце посідає філософія права в системі філософських дисциплін?
5. Яке місце посідає філософія права в системі юридичних наук?
6. Які функції виконує філософія права?
7. Що являє собою методологія права?
8. Яке місце посідає філософія права у системі методології права?
9. За якими критеріями розрізняються основні способи осмислення права?
10. Який зміст світоглядно-методологічних джерел, основних переваг і недоліків правового позитивізму?
11. Які світоглядно-методологічні джерела, основні форми, переваги і недоліки правового об'єктивізму?
12. У чому полягає гуманістичний сенс природно-правового мислення?
13. Які світоглядно-методологічні джерела, основні форми, переваги і недоліки правового суб'єктивізму?
14. У чому полягає позиція інтрасуб'єктивності в осмисленні права та які її світоглядно-методологічні джерела, основні форми, переваги і недоліки?
15. Яка специфіка правової реальності?
16. Як співвідносяться поняття «буття права», «існування права» і «правова реальність»?
17. Що є онтологічними основами права?
18. До яких типів реальності належить право?
19. Як співвідносяться сутне і належне у праві?
20. Якими категоріями можна виразити співвідношення природного та позитивного права?
21. Які форми буття права можна виокремити?
22. Що вивчає філософська і правова антропологія?
23. Як пов'язані між собою «образ людини» і «образ права»?
24. Що таке «правова людина»?

25. Як можна визначити природу людини і в чому полягає необхідність правопорядку?

26. Що таке права людини та який зміст щодо них мають вирази «природні», «священні», «невідчужувані»?

27. Як можна обґрунтувати безумовну цінність прав людини?

28. Яку функцію виконують права людини у сучасному світі?

29. Хто є суб'єктом права? Яка форма індивідуального буття людини – індивід, особа, особистість – відповідає поняттю суб'єкт права?

30. Які цінності є правовими і чому?

Завдання

1. Чи погоджуєтесь Ви з тезою Сократа: «що законно – те й справедливо»? Свою відповідь обґрунтуйте.

2. Цицерон ототожнював соціальну справедливість і правову рівність. Сутність і зміст справедливості виражено Цицероном у словах: «вона відплачує кожному своє і зберігає рівність між ними». Прокоментуйте це твердження.

3. За І. Кантом, «право – це сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) поєднане зі свавіллям іншого з погляду загального закону волі». Інакше кажучи, зміст і призначення права полягають у тому, аби увести волю і свавілля індивідів у розумні та загальнозначущі рамки. Наведіть аргументи на користь такої дефініції.

4. Г. Гегель виводив нормативну силу права із принципу суб'єктивності: «У законах права розпорядження має силу не тому, що воно існує, а тому, що кожна людина вимагає, аби воно відповідало її власному критерію». Які переваги і недоліки цього дедуктивного обґрунтування?

5. Для Г. Гегеля право і природне право є те ж саме. На його думку, «філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття права і його здійснення». Чи погоджуєтесь Ви із таким зведенням права лише до природного права?

6. Для К. Маркса і Ф. Енгельса право є виявленням і закріпленням волі економічно пануючого класу. Тому «пануючі індивіди при цих відносинах повинні конструювати свою силу у вигляді держави, вони мають додати своїй волі, зумовленій цими визначеними відносинами, загальний вираз у вигляді державної волі, у вигляді закону». Як Ви вважаєте, наскільки виправданим є зведення особливої сутності права до його соціально-економічної сутності?

7. Для сучасної філософсько-правової рефлексії є помітними поляризації дихотомій «право – закон», «право – свавілля», «людина – влада», «людина – право», «індивід – держава» та пошуки універсальних критеріїв права. Яким чином це сприяло утвердженню інтерсуб'єктивного типу праворозуміння, відродженню природного права, формуванню філософсько-правових концепцій ліберально-демократичного характеру?

8. У Дж. Остіна закон є командою чи наказом, що зобов'язує особу завжди діяти певним чином або утримуватися від певного класу дій. Чи може бути скомпрометована теорія права такою інтерпретацією, введенням до неї психологічного чинника?

9. «Кожний повинен діяти так, як приписано автором правового порядку», – такий девіз Г. Кельзена. Чи виражає цей девіз суть права як складної нормативної системи?

10. П. Рікер підкреслював, що функція права – дозволити будь-кому реалізувати свої здібності, а виправдання права полягає у тому, що завдяки йому реалізуються людські здібності. Прокоментуйте це твердження.

Теми доповідей

1. Філософія права як частина загальної теорії права.
2. Предмет і метод філософії права у порівнянні із предметом і методом теорії права.
3. Філософсько-правова рефлексія.
4. Основні типи праворозуміння.
5. Способи обґрунтування права.
6. Форми буття права.
7. Право як форма свободи.
8. Гуманістична природа права.
9. Антропологічні основи права.
10. Справедливість як основна правова цінність.

Тема 8.
Етика та естетика

План лекції

- 1. Поняття і предмет етики.**
- 2. Онтологія моралі.**
- 3. Гносеологія моралі.**
- 4. Поняття і предмет естетики.**
- 5. Онтологія естетичної свідомості.**
- 6. Аксиологія естетичних категорій.**

Рекомендована література:

1. Гулыга А. В. Эстетика в свете аксиологии / А. В. Гулыга. – СПб.: Алетейя, 2000.
2. Гусейнов А.А. Этика: Учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М.: Гардарики, 2000.
3. Етика. Естетика: навч. посібн. / за наук. ред. В. І. Панченко. – К.: ЦУЛ, 2014.
4. Этика: учебник / под общ. ред. А. А. Гусейнова, Е. Л. Дубко. – М.: Гардарики, 1999.
5. Этика: энциклопедический словарь / под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001.
6. Золотухина-Аболина Е. В. Современная этика: учебное пособие / Е. В. Золотухина-Аболина. – Ростов н/Д: Март, 2003.
7. Ларіонова В. К. Історія і теорія етики / В. К. Ларіонова. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015.
8. Левчук Л. Т. Естетика: Підручник / Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. І. Оніщенко, Д. Ю. Кучерюк; за заг. ред. Л. Т. Левчук. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К.: ЦУЛ, 2010.
9. Малахов В. А. Этика: Курс лекцій: Навч. посібн. / В. А. Малахов. – К.: Либідь, 1996.
10. Мовчан В. С. Этика / В. С. Мовчан. – К.: Знання, 2007.
11. Мур Дж. Принципы этики / Дж. Мур. – М.: Прогресс, 1984.
12. Разин А. В. Этика: история и теория: учебное пособие / А. В. Разин. – М.: Академический Проект, 2002.
13. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики: Словник / М. Г. Тофтул. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014.
14. Тофтул М. Г. Этика: підручник для вузів / М. Г. Тофтул. – 2-ге вид., випр., допов. – К.: Академія, 2011.

15. Хамитов Н. Этика. Путь к красоте отношений. Курс лекций / Н. Хамитов, С. Крылова. – К.: КНТ, ЦУЛ, 2007.

Виклад лекції

1. Поняття і предмет етики

Термін «*етика*» походить від грецького слова «*етос*», яке спочатку означало «*місце перебування*», «*спільне житло*». Згодом у слові «*етос*» почали переважати інші значення: «*звичай*», «*вдача*», «*характер*». У *Аристотеля* зустрічаються два терміни, похідні від слова «*етос*»: «*етичний*» та «*етика*». Термін «*етичний*» він використовував для позначення чеснот, які стосуються людської вдачі, характеру, на відміну від чеснот, пов'язаних із мисленням, розумом людини. А термін «*етика*» Аристотель вживав у назвах своїх праць «*Нікомахова етика*», «*Евдемова етика*» і «*Велика етика*». Так, окрема філософська дисципліна отримала свою власну назву, яку носить і сьогодні.

Етика – це вчення про мораль і моральність. Під мораллю можна розуміти сукупність усвідомлених людьми правил і норм поведінки, а під моральністю – втілення цих норм у житті людини.

Етику зараховують до філософських дисциплін. Проблеми, які вона ставить, мають світоглядний, смисложиттєвий характер. Етика вважається нормативною дисципліною. Вона вивчає поведінку людей не такою, якою вона є, а такою, якою вона має бути, з точки зору бажаного, належного, та формує відповідний моральний ідеал.

У структурі етики виокремлюють наступні розділи:

1) *метаетика* – це метатеорія етики, інакше кажучи, теорія, яка вивчає етичну теорію;

2) *історія етики* – це історія розвитку етичних вчень;

3) *дескриптивна етика* – це історичний і конкретно-соціологічний аналіз моралі;

4) *теоретична етика* – це вивчення сутності моралі, її походження, структури і функцій, а також розробка категоріального апарату і методологічних засад її дослідження;

5) *нормативна етика* – це раціональне обґрунтування ціннісно-імперативного змісту моралі;

6) *професійна етика* – це конкретизація загальних етичних вимог у відповідності до специфіки різних професійних груп.

Етика розв'язує цілу низку завдань. *По-перше*, вона описує мораль, її історію і сучасний стан, моральну культуру суспільства. *По-друге*, вона пояснює мораль, дає досконалий аналіз моралі, її необхід-

них і достатніх підстав. *По-третє*, вона навчає моралі, дає людям уявлення про добро і зло, справедливість, обов'язок, честь, совість, свободу і відповідальність.

2. Онтологія моралі

Онтологія моралі – це вчення про буття моралі. Термін «мораль» латинського походження. Він створений від латинського слова «*mos*», яке подібно до грецького «етосу» означало «*характер*», «*вдачу*», «*звичай*». Водночас воно мало й значення «*припису*», «*закону*», «*правила*». За аналогією з *операцією Аристотеля «етос – етичний»*, *Марк Туллій Цицерон* проводить схожу *операцію «mos – moralis»* та вживає неологізм «*moralitas*» – мораль.

Мораль – це система норм, що виражає реально наявне та бажане у стосунках між людьми із позицій інтересів суспільства.

Мораль є складним явищем. Вона включає в себе моральну практику і моральну свідомість. *Моральна практика – це насамперед моральна діяльність особистості та моральні відносини.* Вона є сферою індивідуально-масових виявів моральної поведінки. *Моральна діяльність – це уся духовно-практична діяльність людей, спрямована на підвищення морального рівня поведінки, а також на покращення моральної атмосфери в групах.* *Моральні відносини – це система моральних цінностей, що через вчинки реалізується у міжлюдських стосунках.*

Моральна свідомість – це вираз ідеально належного у сфері моралі, на яке слід орієнтуватись. Вона є специфічним різновидом суспільної та індивідуальної свідомості, спрямованим на освоєння ціннісних властивостей суспільних відносин і вчинків людей з точки зору їх відповідності прийнятим у суспільстві моральним нормам та настановам.

Моральна свідомість функціонує на двох рівнях – емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які доповнюють один одного. *Емоційно-почуттєвий рівень* виявляється у почуттях симпатії та антипатії, любові й ненависті, егоїзму й альтруїзму тощо та постає як певна реакція на суспільні явища, процеси, соціальну поведінку. *Раціонально-теоретичний рівень* моральної свідомості виражається через систему понять, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи.

Основними елементами моральної свідомості є:

1) *моральна норма* – це форма моральної вимоги, певний взірець поведінки, яка виражає усталені потреби людського співжиття та відносин і має обов'язковий характер;

2) *моральні принципи* – це критерії вибору правил моральної поведінки;

3) *моральні мотиви* – це вираз зацікавленості людини у певній моральній дії;

4) *ціннісні орієнтації* – це надання духовної визначеності системі мотивів, якими керується людина.

Мораль разом із звичаями і правом є специфічним регулятором людської поведінки. Якщо мораль і звичаї є позаінституційною формою, то право – інституційною формою регулювання суспільних відносин.

Розрізняють два напрями обґрунтування моралі: емпіричну та метафізичну етику. *Емпірична етика* виводить мораль з емпіричної, природної або соціальної реальності. Її інша назва – *натуралістична етика*, де натуралізм розуміється в широку сенсі як соціальна або біологічна природа людини.

Метафізична етика розглядає мораль в її цілісності та самоцінності, незалежно від емпіричної дійсності, як автономну, абсолютну стосовно будь-яких інших велінь та цінностей. Її інша назва – *трансцендентальна етика*.

3. Гносеологія моралі

Гносеологія моралі – це вчення про моральні категорії.

Вихідними моральними категоріями є добро і зло. Добро є благо, що виражає позитивну цінність, позитивне значення явищ, подій, вчинків людини в їх співвіднесенні з моральним ідеалом або сам цей моральний ідеал. *Добро – це шлях саморозвитку особистості, при якому відбувається розвиток єдності свободи і любові самої цієї особистості та оточуючих.*

Зло – протилежне добру. Це антиблаго, негативна цінність чи антицінність, що позначає негативні сторони дійсності, діяльності людей та відносин між ними. Це все те, що перешкоджає реалізації інтересів людини і людства. *Зло – це саморозвиток особистості, який здійснюється за рахунок гальмування розвитку єдності свободи і любові в собі або в оточуючих.*

До основних моральних категорій відносять справедливість, гідність, честь, обов'язок, совість, сенс життя, щастя, любов і свободу.

Справедливість виражає рівень моральності соціальних відносин, характеризує співвідношення добра і зла та його конкретний розподіл між людьми, визначає відповідність між правами і обов'язками, між заслугами та їх визнанням, злочинними діями та покаранням.

Гідність є виявом моральної самосвідомості та характеризує самоповагу людини, її моральну рівноправність з іншими людьми. Вона визначається об'єктивними якостями людини. За ними гідна поваги та людина, яка є носієм моральних та інших людських чеснот.

Чесць виражає соціальність людини, її соціальний статус, належність до конкретної спільноти, позитивну оцінку значення людини як суспільної істоти.

Обов'язок є усвідомлена і добровільно прийнята моральна необхідність, що стала внутрішньою потребою особистості.

Совість є внутрішній самоконтроль особистості, пов'язаний зі здатністю формулювати для себе моральні зобов'язання, здійснювати самооцінку вчинків, самоконтроль поведінки, що виражається у відповідальності людини перед собою як носієм вищих універсальних цінностей.

Сенс життя визначає соціально значущу цінність, що обирається особистістю у процесі її соціалізації та індивідуалізації, виступає генеральною стратегічною настановою на певний стиль життя, тип життєдіяльності та виражається в об'єктивній спрямованості її життя.

Щастя є вища міра задоволеності людиною життям, від повноти її самореалізації, самоздійснення, досягнення соціально та особистісно значущих цілей.

Любов є найглибша повнота особистісного буття в єдності з іншою особистістю, світом та Абсолютом, яка долає несвободу і самотність.

Свобода є творче розкриття всіх можливостей свого внутрішнього світу.

4. Поняття і предмет естетики

Термін «*естетика*» походить від грецького слова «*естетікос*» – «*здатний відчувати*». Уперше він був застосований **Олександром Баумгартемом** для визначення нового розділу філософії.

Естетика – це вчення про прекрасне та мистецтво. Її інша назва – **філософія мистецтва**. Раніше естетика вважалася частиною гносеології, вченням про чуттєве пізнання, досконалою формою якою є краса. Зараз естетика розуміється як частина аксіології, вчення про естетичні цінності. Естетика як філософська дисципліна у теоретичній формі осягає чуттєве як момент цілісного утвердження людини у світі за критеріями прекрасного і потворного. Предметом естетики є чуттєве пізнання навколишньої реальності, природи, суспільства, людини та її діяльності в усіх життєвих сферах.

Вихідними категоріями естетики є поняття «естетичне» і «художнє». *Естетичне* – це метакатегорія або найзагальніша категорія естетики, за допомогою якої визначається предмет естетики і виражається суттєва спорідненість та системна єдність усіх естетичних категорій. Це специфічне почуттєве духовне ставлення людини до дійсності, у процесі якого в співвідношенні зі своїми уявленнями про досконале, прекрасне та гармонійне людина оцінює форми різних проявів буття.

Художнє – це вид естетичного, що є родовим поняттям; воно включає в себе художню діяльність та художню творчість. *Художня діяльність* – це вид естетичної діяльності, *художня творчість* – це вид естетичної творчості.

Художнє є прикметником від іменника «мистецтво». *Художня потреба* – це потреба у мистецтві; *художнє оцінювання* – це оцінювання мистецтва; *художня творчість* – це створення мистецтва тощо.

Естетика є теорією мистецтва. Вона виступає методологією мистецтвознавчих наук: історії мистецтва, теорії мистецтва, художньої критики.

5. Онтологія естетичної свідомості

Естетична свідомість – це форма суспільної свідомості, яка є результатом історичного розвитку суспільства та виражає рівень естетичного освоєння світу. Вона формується тільки на основі практики. Чим багатша естетична практика людини і суспільства, тим багатша і складніша їх естетична свідомість.

Основним складниками естетичної свідомості є естетичні почуття, естетичний смак, естетичний ідеал та естетична теорія.

Естетичні почуття – це основний рівень естетичної свідомості людини, специфічне переживання, що спричиняється в людині сприйняттям естетичної своєрідності навколишньої дійсності.

Естетичний смак – це здатність людини розуміти та оцінювати естетичні особливості явищ природи і суспільного життя.

Естетичний ідеал – це художнє уявлення про досконалість, втілене у творі мистецтва, вираз прекрасного як належного. Він визначається суспільними тенденціями.

Естетична теорія – це форма і результат філософського осмислення прекрасного та мистецтва.

6. Аксиологія естетичних категорій

Категорії естетики – це найзагальніші та найсуттєвіші поняття естетичної теорії, духовні моделі естетичної практики, естетичного освоєння світу. Вони утворюють ієрархію естетичних цінностей. Найважливішими з них є наступні: прекрасне, повторне, піднесене, низьке, трагічне і комічне.

Прекрасне – в широкому розумінні рівнозначне естетичному; у вузькому розумінні воно є ціннісно значуща форма, зовнішня краса. Прекрасне є виразом безкорисливого споглядання чи уявлення, на відміну від утилітарно-корисливого ставлення.

Потворне – антипод, протилежність прекрасному. У його змісті зосереджено негативні характеристики буття. Воно є запереченням краси, прекрасного і піднесеного.

Піднесене є порушенням міри прекрасного та характеризує явища, які є винятковими за своїми кількісно-якісними ознаками.

Низьке – протилежне піднесеному. Воно відтворює гранично негативні явища дійсності, які викликають у людини презирство і зневагу як співвідносну естетичну реакцію.

Трагічне є суперечність між ідеальним і реальним, індивідом і суспільством, історичною необхідністю та практичною неможливістю її здійснення.

Комічне виражає несподіваність чогось, невідповідність ідеалу і дійсності, дії та результату тощо, яка вирішується за допомогою сміху.

Дидактичні матеріали до теми Глосарій

Етика – це вчення про мораль і моральність.

Метаетика – це метатеорія етики, інакше кажучи, теорія, яка вивчає етичну теорію.

Історія етики – це історія розвитку етичних вчень.

Дескриптивна етика – це історичний і конкретно-соціологічний аналіз моралі.

Теоретична етика – це вивчення сутності моралі, її походження, структури і функцій, а також розробка категоріального апарату і методологічних засад її дослідження.

Нормативна етика – це раціональне обґрунтування ціннісно-імперативного змісту моралі.

Професійна етика – це конкретизація загальних етичних вимог у відповідності до специфіки різних професійних груп.

Онтологія моралі – це вчення про буття моралі.

Мораль – це система норм, що виражає реально наявне та бажане у стосунках між людьми із позицій інтересів суспільства.

Моральна практика – це насамперед моральна діяльність особистості та моральні відносини.

Моральна діяльність – це уся духовно-практична діяльність людей, спрямована на підвищення морального рівня поведінки, а також на покращення моральної атмосфери в групах.

Моральні відносини – це система моральних цінностей, що через вчинки реалізується у міжлюдських стосунках.

Моральна свідомість – це вираз ідеально належного у сфері моралі, на яке слід орієнтуватись.

Моральна норма – це форма моральної вимоги, певний взірець поведінки, яка виражає усталені потреби людського співжиття та відносин і має обов'язковий характер.

Моральні принципи – це критерії вибору правил моральної поведінки.

Моральні мотиви – це вираз зацікавленості людини у певній моральній дії.

Ціннісні орієнтації – це надання духовної визначеності системі мотивів, якими керується людина.

Гносеологія моралі – це вчення про моральні категорії.

Добро – це шлях саморозвитку особистості, при якому відбувається розвиток єдності свободи і любові самої цієї особистості та оточуючих.

Зло – це саморозвиток особистості, який здійснюється за рахунок гальмування розвитку єдності свободи і любові в собі або в оточуючих.

Справедливість – це рівень моральності соціальних відносин, що характеризує співвідношення добра і зла та його конкретний розподіл між людьми, визначає відповідність між правами і обов'язками, між заслугами та їх визнанням, злочинними діями та покаранням.

Гідність – це вияв моральної самосвідомості, що характеризує самоповагу людини, її моральну рівноправність з іншими людьми. Вона визначається об'єктивними якостями людини. За ними гідна поваги та людина, яка є носієм моральних та інших людських чеснот.

Чесць – це соціальність людини, її соціальний статус, належність до конкретної спільноти, позитивна оцінка значення людини як суспільної істоти.

Обов'язок – це усвідомлена і добровільно прийнята моральна необхідність, що стала внутрішньою потребою особистості.

Совість – це внутрішній самоконтроль особистості, пов'язаний зі здатністю формулювати для себе моральні зобов'язання, здійснювати самооцінку вчинків, самоконтроль поведінки, що виражається у відповідальності людини перед собою як носієм вищих універсальних цінностей.

Сенс життя – це соціально значуща цінність, що обирається особистістю у процесі її соціалізації та індивідуалізації, виступає генеральною стратегічною настановою на певний стиль життя, тип життєдіяльності та виражається в об'єктивній спрямованості її життя.

Щастя – це вища міра задоволеності людиною життям, від повноти її самореалізації, самоздійснення, досягнення соціально та особистісно значущих цілей.

Любов – це найглибша повнота особистісного буття в єдності з іншою особистістю, світом та Абсолютом, яка долає несвободу і самотність.

Свобода – це творче розкриття всіх можливостей свого внутрішнього світу.

Естетика – це вчення про прекрасне та мистецтво.

Естетичне – це специфічне почуттєве духовне ставлення людини до дійсності, у процесі якого в співвідношенні зі своїми уявленнями про досконале, прекрасне та гармонійне людина оцінює форми різних проявів буття.

Художнє – це вид естетичного, що є родовим поняттям; воно включає в себе художню діяльність та художню творчість.

Естетична свідомість – це форма суспільної свідомості, яка є результатом історичного розвитку суспільства та виражає рівень естетичного освоєння світу.

Естетичні почуття – це основний рівень естетичної свідомості людини, специфічне переживання, що спричиняється в людині сприйняттям естетичної своєрідності навколишньої дійсності.

Естетичний смак – це здатність людини розуміти та оцінювати естетичні особливості явищ природи і суспільного життя.

Естетичний ідеал – це художнє уявлення про досконалість, втілене у творі мистецтва, вираз прекрасного як належного. Він визначається суспільними тенденціями.

Естетична теорія – це форма і результат філософського осмислення прекрасного та мистецтва.

Категорії естетики – це найзагальніші та найсуттєвіші поняття естетичної теорії, духовні моделі естетичної практики, естетичного освоєння світу.

Прекрасне – це ціннісно значуща форма, зовнішня краса.

Потворне – це заперечення краси, прекрасного і піднесеного.

Піднесене – це порушення міри прекрасного, що характеризує явища, які є винятковими за своїми кількісно-якісними ознаками.

Низьке – це те, що відтворює гранично негативні явища дійсності, які викликають у людини презирство і зневагу як співвідносну естетичну реакцію.

Трагічне – це суперечність між ідеальним і реальним, індивідом і суспільством, історичною необхідністю та практичною неможливістю її здійснення.

Комічне – це несподіваність чогось, невідповідність ідеалу і дійсності, дії та результату тощо, яка вирішується за допомогою сміху.

Тести

1. Етика – це:

- а) вчення про добро і зло;
- б) вчення про мораль і моральність;
- в) вчення про щастя і гармонію.

2. Етичними категоріями є:

- а) щастя, любов, гармонія;
- б) належне, низьке, піднесене;
- в) співчуття, гордість, самоповага.

3. Добро – це:

- а) те, що сприяє розвитку особистості;
- б) те, що не сприяє розвитку особистості;
- в) те, що байдуже до розвитку особистості.

4. Добро – це співвідношення, у якому:

- а) зла менше, ніж добра;
- б) зла більше, ніж добра;
- в) зла і добра порівну.

5. Категоріями моральної діяльності є:

- а) норми, принципи, ідеали;
- б) звичаї, традиції, справедливість;
- в) честь, гідність, співпереживання.

6. Категоріями, що передають моральні характеристики людини, є:

- а) співчуття, ввічливість, такт;
- б) совість, честь, гідність;
- в) дружба, любов, прекрасне.

7. Естетика – це вчення про:

- а) прекрасне і потворне;
- б) прекрасне і мистецтво;
- в) піднесене і величне.

8. Категоріями естетики є:

- а) прекрасне і цінне;
- б) низьке і потворне;
- в) витончене і манірне.

9. Естетика – це напрям:

- а) антропології;
- б) аксіології;
- в) гносеології.

10. Основою естетики є:

- а) етологія;
- б) психологія;
- в) мистецтвознавство.

Запитання

1. Як виникли терміни «етика» і «мораль»?
2. У який спосіб пов'язані поняття «етика», «мораль» і «моральність»?
3. Чи збігається теоретичний зміст термінів «етика», «мораль» і «моральність» з їх повсякденним вживанням?
4. Яка специфіка моральної свідомості?
5. Чи існує моральність у тваринному світі?
6. У чому відмінність між звичаєм і моральністю?
7. Який зміст регулятивної функції моралі та яке її значення?
8. Який зміст світоглядної або ціннісно-орієнтувальної функції моралі?
9. Яке відношення між знанням і поведінкою в моралі?
10. Яка практична цінність етичного знання?
11. Як слід розуміти моральну свободу?
12. У чому сенс морального вибору?
13. Яка підстава морального рішення?
14. Що таке добро і зло як діалектичне ціле?
15. Як взаємопов'язані обов'язок і совість?
16. Як можна визначити справедливість?
17. Що таке щастя?
18. Чому виник термін «естетика»?

19. Який зміст категорії «естетичне»?
20. Як співвідносяться поняття «естетична свідомість», «естетичне почуття», «естетичний смак» та «естетичний ідеал»?
21. Які форми естетичної свідомості Ви знаєте?
22. У чому полягають основні особливості естетичного смаку та естетичного ідеалу?
23. Які характерні риси естетичної діяльності?
24. Як можна визначити предмет і види естетичної діяльності?
25. Яким чином співвідносяться естетична і художня діяльність?
26. Яке значення мистецтва у суспільстві?
27. Як специфікується поняття «художній образ» в окремих видах мистецтва: літературі, музиці, архітектурі, живописі тощо?
28. Який взаємозв'язок понять «зміст» і «форма» у мистецтві?
29. Яка специфіка літератури, архітектури і живопису у порівнянні із музикою?
30. Який зміст понять «естетична культура особистості» та «естетична культура суспільства»?

Завдання

1. Конфуцій сказав: «Тільки володіючий людинолюбством («жень») може любити людей і може ненавидіти людей». Який смисл цього твердження?
2. Конфуцію приписують твердження: «Людина приховує своє серце – його ні виміряти, ні зважити. Прекрасне і потворне – усе заховано в людському серці, але кольору його не побачити». Що воно означає?
3. Сократ сказав: «Більше за все потрібно цінувати не життя як таке, а життя гідне». Яке значення має розмежування між «життям як таким» і «життям гідним» для моралі та етики?
4. Виокремлюючи те нове, що Сократ вніс в етику, Аристотель зазначав: «Він прирівняв добродетель до знань». Чи дійсно знання добра робить людину здатною до добра?
5. За Епікуром, «насолада є перше і споріднене нам благо». Як він розумів насолоду?
6. І. Кант стверджував: «Чини так, щоби ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого так само, як і до мети, і ніколи не ставився би до нього тільки як до засобу». Що, на думку І. Канта, є засобом моральної діяльності?
7. А. Гіанарас констатував: «Наука про прекрасне сьогодні неможлива, оскільки місце прекрасного зайняли нові цінності, котрі Валері

назвав шок-цінностями – новизна, інтенсивність, незвичайність». Чи означає це, що естетика можлива, але без категорії прекрасного?

8. Для А. Гулиги, «краса – перевірка природи на людяність і людини на природність». Яким чином краса є об'єктивною мірою взаємодії у системі «людина – природа»?

9. За Аристотелем, «мистецтво – знання загального, будь-яка ж дія і будь-яке виготовлення відноситься до одиничного». Чи означає це, що мистецтво являє собою збіг загального і одиничного?

10. В. Гумбольдт дає чітку дефініцію: «Ідеалом ми називаємо зображення ідеї в образі індивіда». Чи погоджуєтеся Ви з такою дефінітивною специфікацією?

Теми доповідей

1. Парадокс моральної поведінки.
2. Моральний ідеалізм.
3. Діалектика добра і зла.
4. Прагматика милосердя.
5. Ненасилля і держава.
6. Естетичні принципи: цінність, гра, наслідування та уява.
7. Ієрархія естетичних цінностей.
8. Естетичний ідеал.
9. Художній образ та інші форми думки.
10. Мистецтво і суспільство.

Додаткова література до курсу

1. Андрущенко В.П. та ін. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник для вищ. навч. закл. / В.П. Андрущенко, Л.В. Губернський, М.І. Михальченко. – Вид. 3-є, випр. та доп. – К.: Генеза, 2006.
2. Базалук О.А. Происхождение человечества: новая космологическая концепция: Монография / О.А. Базалук. – Днепропетровск: Пороги, 2003.
3. Баскаков А.Я. Методология научного исследования / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков. – К.: МАУП, 2002.
4. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ: Монография / В.П. Бех. – 2-е изд. доп. – Запорожье: Просвіта, 2004.
5. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник для вищої школи / Авт. кол.: І.В. Бойченко, М.І. Горлач, О.Г. Данільян та ін. – Х.: Прапор, 2006.
6. Василенко И.А. Классическая концепция прогресса и ее альтернативы / И.А. Василенко // Вестник Московского университета: Серия 18 «Социология и политология». – 1997. – № 4.
7. Воловик В.И. Введение в философию: Учеб. пособие / В.И. Воловик. – Запорожье: Просвіта, 1999.
8. Казначеев В.П. Феномен человека: космические и земные истоки / В.П. Казначеев. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1991.
9. Кривуля О.М. Філософія: Навчальний посібник / О.М. Кривуля. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010.
10. Крисаченко В.С. Философский анализ эволюционизма / В.С. Крисаченко; Отв. ред. В.Л. Храмова; АН УССР Ин-т философии. – К.: Наук. думка, 1990.
11. Луман Н. Эволюция / Н. Луман. – М.: Логос, 2005.
12. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990.
13. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003.
14. Філософія: підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філяпіп та ін.; за ред. О.П. Сидоренка. – К.: Знання, 2010.
15. Философия и методология науки / Под ред. Е.Ф. Губского. – М.: ИНФРА-М, 1996.
16. Філософія. Хрестоматія: підручник / За ред. Л.Г. Дротянко, О.А. Матюхіної, В.І. Онопрієнко. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009.

17. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М.: Республика, 2001.
18. Цикин В.А. Философия самоорганизации сложных систем / В.А. Цикин. – Сумы: СГПУ, 2001.
19. Цимбал Т.В. Буттєвісне укорінення людини / Т.В. Цимбал. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005.
20. Щекин Г.В. Социальная философия истории (теория социального развития): Монография / Г.В. Щекин. – К.: МАУП, 1996.

Навчальне видання

**Гнатюк Ярослав Степанович
Гоян Ігор Миколайович**

Філософія. Вступ до теорії

Підп. до друку 3.04.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офсет. Друк різнограф. Гарнітура Times New Roman
Умов. др. арк. 32,5. Наклад 300 прим.

Віддруковано у видавництві «Симфонія форте»
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2.
Тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11.2008 р.